2эм

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 171 (14893) 1992 чылдың сентябрь 4, пятница

Солунга ат салган шагы 23.35. Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

Республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Б. Н. ЕЛЬЦИН КЫДАТКА, ИНДИЯГА ЧЕДЕР

Кыдат Улус Республиканың даргазы Ян Шанкуньнуң чалааны ёзугаар Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин КУР-же албан хуунуң аян-чоруун бо чылдың декабрь ортан үезинде кылыр.

• • •

Индияның премьер-министри П. В. Нарасимха Раонуң чалааны ёзугаар Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин Индия Республикага албан аян-чоруун 1993 чылдың январьда кылыр.

АЖЫКТЫГ СЕМИНАР

Сентябрь 2-де Тыва Республиканың Чазааның хуралдаар залынга районнар болгаш Кызыл хоорай администрацияларының тус черлер администрациялары-биле база кадрлар болгаш ниити килдистер аразынга ажыл чорудар килдистериниң эргелекчилериниң семинары болуп эрткен.

Семинар-кичээлди Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның администрациязының удуртукчузу — күрүне секретары В. С. Очур-оол ажыткаш, ук семинарның айтырыгларынга доктааган.

Чаңгыс хүнге планнаттынган семинарга район, хоорай администрацияларының ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан беш хире илеткел номчуттунган. Оларны Президентиниң болгаш Тыва Республиканың Чазааның администрациязының килдистериниң болгаш секторларының удуртукчу ажылдакчылары кылган. Теоретиктиг өөредилгеден аңгыда, практиктиг кичээлдер база аңаа чоруттунган.

Семинар-кичээлдиң төнчүзүнде аңаа хамаарышкан түңнелдер үндүртүнүп, ажыктыг болгаш дээштиг санал-онал солчулгазы кылдынган.

Михаил ДУЮНГАР.

Республиканың тараа, сиген шөлдеринде

КЕЗИП КИРГЕН

Сүт-Хөл районнуң «Октябрь 30 чылы» совхозунуң тараажылары чаа бышкан чинге-тарааның баштайгы дүжүдүн шаңче сөөртүп эгелээн.

Районнуң кедээ ажыл-агый эргелелиниң харыысалгалыг ажылдакчыларының бирээзи Василий Чымбаның дыңнадып турары-биле алырга, өске тараа культураларынга деңнээрге, чинге-тараа шөлдерде дески эвес-даа болза, шору бышкып турар. Ажыл-агыйлар ам каш хонгаш суланы, кызыл-тасты болгаш өске-даа культураларны ажаап эгелээр.

Оон-биле чергелештир районда мал чеминиң белеткели баш бурунгаар эгелээн-даа болза, бойдустуң чедирип турар хай-халавы — кааң-чайык болгаш үер улуг шаптараазынны болдурганындан ажыл-агыйлар амга чедир эки шуудап чадап турар. «Сүт-Хөл», «Алдан-Маадыр», «Ак-Даш» болгаш өске-даа ажыл-агыйларның сигенчилери болгаш тараажылары силосту, сигенни четчир кылдыр белеткеп алыр дээш аргаларны ап, дүжүт ажаалдазынче демниг кирерин белеткенип алган.

ТЕМП ООЖУМ ХЕВЭЭР

«О.Шынаа» совхозтуң сигенчилери Оруку, Коъш-Терек, Калаты деп черлерде сиген болгаш кулузун белеткеп турар. Ынчалза-даа сиген белеткелиниң темпизи оожум болуп артпышаан.

Хүн бүрү сарааттар немежип турар-даа болза, ниитизи-биле ында мал чеминиң белеткели 44 хуу күүселтинген. Ажыл-агый мал чеминиң белеткелин техника күжү-биле хол кадыыры-биле чорудуп турар. Сиген кезилдезинде кооперативтер, арат ажыл-агыйлыглар, пенсионерлер, албан черлериниң болгаш организацияларның коллективтери киржип, ажылды шуудадырынга үлүүн киирип турарлар.

Сөөлгү хүннерде үргүлчү чаъстыг болуп турары ажылга улуг саадаашкыннарны таварыштырып, моондак болуп турар. Ынчалза-даа чамдык коллективтерниң, тус-тус кижилерниң киржилгези эки, олар идепкейлиг чорууң көргүзүп турар. Чижээ, контора коллективи 25, кедээ Совет 8, автопарк биле МТМ 10 тонна сигенни белеткээн. Пенсионерлерден Чооду Сюров 5, Эзир Биче-оол 3 тонна мал чемин кылгаан. Кооперативтер, арат ажыл-агыйлыглар белеткеп алганы сигенин ажыл-агыйга дужаар деп турарлар.

Мал чеминиң белеткелинде малчыннар база киржип, кышка удур курлавырны тургузуп ап турарлар.

Маадыр-оол ТҮЛҮШ.
Тес-Хем район.

ШАПКЫНЧЫП ТУРАР

Каа-Хем районнуң «Бурунгаар» совхозунуң Хайырлыг хову-трактор бригадазының тараа шөлдеринде чаа дүжүт ажаалдазы хүн келген тудум улам шапкынчып бар чыдар.

Агаар-бойдустуң бо чылгы байдалы ындыг кончуг таарымчалыг эвес болган-даа болза, хайырлыгжылар чүгээр дүжүттү өстүрүп ап шыдааннар. Бригаданың шаңында баштайгы 200 ажыг тонна тараа дүжүртүнген. Дүжүртүнген тарааны өй-шаанда аштап-арыглаар, чедир кургадыр талазы-биле хемчеглер алдынып турза-даа, сөөлгү хүннерде барык хүннүң чыгы боор турар чаъстар аңаа шаптыктап, ажылга улуг доктарны болдуруп турар.

ОНААЛДАЗЫН КҮҮСЕТСЕ-ДАА

Барыын-Хемчик районнуң төвү Кызыл-Мажалык суурда эът комбинадының коллективи бо берге чылда ниитиниң малынга чем белеткээринге ап идепкейлиг киржип турар.

Комбинат онаалда ёзугаар 20 тонна сиген белеткээр ужурлуг турган, эрткен август айның эгезинде-ле 50 хире тонна сигенни кезип, бөлүп, сараатташ, ажыл-агыйларга хүлээдип берген. Чеди кижи составтыг сигенчи звено бо хүннерде «Хөнделең» совхозтуң девискээринде сиген белеткелин уламчылап турар. Сигенчилерден Окпан-оол Саая, Дуктүг Дагбы болгаш өскелер-даа эш-өөрүнге үлегерлиг, шудургу ажылдап турарлар.

(Бистиң корр.)

ДАШТЫКЫ ХЕРЕКТЕР МИНИСТРИ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

МОСКВА, сентябрь 2. (РосИТА— СЧТА-ның корр. Геннадий Талалаев). «Курил ортулуктарының айтырыын шиитпирлээр талазы-биле япон таладан Борис Ельцин кандыг-даа чаа саналды дыңнаваан» - деп, Россияның Президентизиниң парлалга секретары Вячеслав Костиков дыңнаткан.

Ол хүн Кремльге Борис Ельцин-биле Японияның даштыкы херектер министри Митио Ватанабениң 35 минута үргүлчүлээн ужуражыышкынының дугайында журналистерге дыңнадып тура, ол япон таланың аңаа илереткен туружу Россияның Президентизинге «эки билдингир, ону Россияның хөй-ниитизи база шагдан бээр дыңнап келген» деп айыткан.

Япон министр: «Борис Ельцинниң Курил ортулуктарының айтырыы беш үе-чадалыг шиитпирлээриниң талазы-биле планы япон талага база билдингир» деп, чугаалаан. Оон өске хевирлиг план бар-чогун министр соңуурган. Борис Ельцин ол дугайын Токиога чугаалажыышкыннар үезинде чугаалаар дээнин бадыткааш, оон ыңай ол айтырыгны сайгарарын соксаткан.

Оон-биле чергелештир ийи тала Россияның Президентизиниң сентябрь ортан үезинде Японияже аян-чоруу чедиишкинниг болур дээрзинге идегелди илереткен деп, В. Костиков чугаалаан. Байдалды алгаш көөрге, даштыкы херектер министерстволарының деннели-биле туруштарны тодарадырында ам-даа нарын чүүлдер болгаш чөрүлдээлер бар-даа болза, аян-чорук чедиишкинниг эртер дээрзин ийи тала бадыткаан.

ЧЕДИР АЖЫЛДАП КИРИПКЕН

МОСКВА, сентябрь 2. (РосИТА —СЧТА-ның корр.). Россияның Конституциязының төлевилелин чедир ажылдап кирерийнче Конституция комиссиязы ол хүн кирген. Комиссияның харыысалгалыг секретары Олег Румянцевтиң дыңнатканы ёзугаар алырга, ажылчын бөлүктүң болгаш экспертер бөлүктериниң хуралдарынга алдыгы Съездиге улус депутаттарының киирген хөй эдиглери, республикалар, крайлар, областар Советтериниң эдилгелери, а ол ышкаш Россияның Президентизинден кирген саналдарны сайгарып көөр.

Чедир ажылдап кылдынган төлевилелди Конституция комиссиязының каттышкан хуралынга бир ай болгаш чугаалажыр деп турар, а оон соонда ону Дээди Советтиң күскү сессиязынга бөлүктер аайы-биле чугаалажып эгелээр. Улус депутаттарының ээлчеглиг Съездизи төлевилелди бирги номчулга-биле сайгарып көөрүн төлевилээн.

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

ДАЛАЙ-ЛАМА КАЛМЫКИЯГА, ТЫВАГА ЧОРААНЫНЫҢ СООНДА БУРЯТИЯГА БААР

УЛАН-УДЭ. Делегейниң буддистериниң баштыңы он дөрткү Далай-Лама — Россияның буддистериниң төп сарыг-шажын эргелелиниң Бурятия Республикага база чедер кылдыр чалалгазынга чөпшээрешкен. РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнатканы ёзугаар алырга, хүндүлүг аалчы Бурятияга сентябрь 22-де баар, үш хонар. Оон мурнунда Далай-Лама Калмыкияның болгаш Тываның сарыг-шажын чүдүлгелиглери-биле ужуражыр.

«ИЗИГ» ТОЧКАДА

МОСКВА. Россияның даштыкы херектер министри Андрей Козырев Грузияның даштыкы херектер министри Александр Чикваидзе-биле ужурашкан. Олар Россияның Президентизи Борис Ельцин биле Грузияның күрүне чөвүлелиниң даргазы Эдуард Шеварднадзениң Абхазияның база Соңгу Кавказ республикаларының удуртукчуларының киржилгелиг сентябрь 3-те ужуражыышкынының айтырыгларын сайгарып көрген. Ол кадында Абхазияда байдал нарын боор артпышаан. Сентябрь 1-де грузин таладан Сухумиде абхаз шериг бөлүктериниң девискээрлерин бүдүн хүн дургузунда янзы-бүрү хевирниң боо-чепсектери-биле боолап келген.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

КОНСТИТУЦИЯНЫ ХҮЛЭЭП АЛГАН

БРАТИСЛАВА. Словакияның парламентизи эрткен вторник хүнүнде кежээ орайга чедир ажылдаан болгаш республиканың конституциязын хүлээп алган. Словакия Республиканы бот-догуннаан, хамаарышпас бүрүн эргелиг, демократтыг болгаш эрге-хоойлулуг күрүне кылдыр чурттуң конституциязы тодаргайлаан. Ат барымдаалаан бадылаашкынга парламентиниң 134 депутаттары киришкен, оларның иштинден 114 депутат конституцияны хүлээп алыры дээш, 16-зы удур бадылаан, 4 депутат дадагалзаан. Венгр христиан-демократтыг шимчээшкин —«кожа-хелбээ догуннаашкын» шимчээшкин деп эвилелден соңгуттурган депутаттар бадылаашкынга киришпээн. Ук эвилел Словакияда 600 муң венгр национал дыг хамаатыларны төлээлеп турар. Ол депутаттар конституция төлевилелин номчуп көргеш: «Хүлээп алдынмас-тыр» деп медеглээн соолунде парламент хуралдап турган залдан үнүп чоруй барган. Республиканың төөгүзүнде эң баштайгы демократтыг конституцияга ат салырының байырлыг ёзулалы 1992 чылдың сентябрь 3-те Братиславада хоорай чагыргазының бажыңынга болган.

ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР ЭГЕЛЭЭН

ВАШИНГТОН. Россияның делегациязы Американың Каттышкан Штаттарының найысылалында чоруп турар. Америк кызыл-тасты садып алыр дугайында АКШ-тың кедээ ажыл-агый министерствозунуң төлээлекчилери-биле чугаалажыышкыннарны эрткен вторник хүнүнде Россияның делегациязы эгелей берген. Ынчалзажок баштайгы беседаның үезинде тодаргай дугуржулгага чедип алдынмаан.

Россия Федерациязының Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозунуң тараа продуктулар талазы-биле комитединиң даргазы Леонид Чешинский баштайгы беседаның сөөлүнде тускай медеглел кылган. АКШ-тың кедээ ажыл-агый министерствозунуң төлээлекчилери-биле баштайгы беседа бир шак дургузунда үргүлчүлээн болгаш чугаалажыышкыннар ажыктыг болган деп, ол чугаалаан. Ам ээлчеглиг чугаалажыышкыннар бо неделяның төнчүзүнде болур кылдыр планнаан. Америк кызыл-тасты Россия садып алыр дугайында дугуржулганың ам болур чугаалажыышкыннарның үезинде чедир тодаргайлаар деп турар.

Американың Каттышкан Штаттарындан Россия чеже тонна кызыл-тасты садып алыр бодап турарын комитет даргазы тодаргай айытпаан. АКШ-тың кедээ ажыл-агый министерствозунуң төлээлекчилериниң болгаш тускай эртемиглериниң чугаалааның ёзугаар алырга, эрткен чылын дүшкен Совет Эвилелиниң республикалары болуп турган чурттар 24 миллион тонна тарааны АКШ-тан садып алырын планнаан. Оон иштинде Россияның хереглеп турары 10-дан 20 миллион тонна чедип турар. 1992 чылдың июль 1-де делегей рыноктарынга кызыл-тазын американнар садып эгелээр. Ол үеде Россия кызыл-тасты американнардан садып алыр.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

СОФИЯ. Болгарияның президентизи Желю Желев медеглел кылган. «Россия-биле болгаш дүшкен Совет Эвилелиниң республикалары болуп турган чурттар-биле харылзааларны калбартыры Болгарияга онза чугула ужурлуг болур»— деп, президент демдеглээн. Даштыкы чурттарда Болгарияның элчиннери-биле ужуражыышкынны Желю Желев Софияга тускай албан ёзузу-биле кылган. Чурттуң даштыкы политиказының кол угланыышкыннарынга ол доктааган.

Бир эвес Болгария НАТО-га кирер болза, ооң стратегиязынга Болгария Республика онзагай рольду ойнаар апаар деп, күрүне баштыңы чугаалаан. Турция болгаш Греция-биле демнежип алгаш, Европа диптиң мурнуу талакы кезээнге тайбынны болгаш быжыг турушту байдалды хандырарынга Болгария көскү рольду ойнаар апаар деп, Ж. Желев медеглээн.

ВЕНГРИЯ БУРУУ ШААП ТУРАР

БУДАПЕШТ. Дескен сербтерни венгрлерниң ында чурттап турар суурларынга киирип, аңаа чурттадып эгелээнин Венгрия буруу шаап турар деп, Венгрия Республиканың даштыкы политиктиг ведомствозунуң даргазы Янош Херман медеглээн. Дескен сербтерни венгрлерниң шагдан бээр чурттап келген суурларынче Сербияның эрге-чагыргалары күш-биле киирген сөөлүнде, венгрлерниң болгаш сербтерниң аразынга чөрүлдээниң доораан эгелээнин медеглелде айыткан.

РЕЙТЕР АГЕНТИЛЕЛДИҢ ДЫҢНАДЫЫ

ЛОНДОН. Европа ниитилежилгезиниң бөлүк хайгааракчылары Хорватияда туруп турар. Хорватияның шериглери ол хайгааракчыларже чоокта чаа халдаашкын кылганы-биле холбаштыр Европа ниитилежилгезиниң чурттарының чазактары сеткил дүвүрээшкинин илергейлээнин Рейтер агентилели дыңнаткан. Европа ниитилежилгезиниң Дубровникке чораан хайгааракчыларын Хорватияның солдаттары боолаан деп, Европа ниитилежилгезиниң Загребте төлээ чериниң парлалга талазы-биле төлээлекчизи Крис Пул медеглээн.

(РосИТА-СЧТА).

Чылдар болгаш кижилер

БАЛАТТЫНМАС ИСТИГ

Чурумалдыг, ыры-шоорга алдаржаан Межегей суурдан «УАЗ-469» деп машина даң бажында-ла кедээр чаптылган делгем ховуже шөйүлген орук-биле халып кел чыдар. Ооң иштинде мурнуку олутта даштындан көөрге мөгешыырак мага-боттуг, ортумак дурт-сынныг, бышпаан чодураа дег караактарлыг, шевергиң думчуктуг, аксымаар, хүлүмзүргей шырай-арынныг, бажының кара дүгүн аткаар дырап алган чарашсымаар, чаала беженнепкен хире назылыг аныяк кижи бодалга алзыпкан олурар. Ооң бодалдарының кыска намдарын сагындырып чораан. «Адырам, бежен чыл дургузунда чонумга, ажылдаан черлеримге кандыг истерни арттырып каан мен ынчаш. Кандыг-даа кижиниң ажылының түңнелин чон үнелээр болгай. Ажылдап келген чылдарымда кылган үүле-херээмниң истери бар боор...» Деп сагыш-сеткилиниң дүвүрелиниң соон дарый ооң кылган ажылдарын, эрткен оруунуң намдарын «Хову» кооперативтиң турлаанга чедип келген соонда, ооң-биле ужурашкаш уламчылаар аргалыг болдум.

Амгы рынок үезиниң шилчилгезинде коммерсант, бизнесмен, экономист апар чыдар Межегей аттыг коллективтиг ажыл-агыйның директору Сергей Донгурович Седен-оол 1912 чылдың сентябрь 5-те Кара-Хаак суурга төрүттүнген. Ооң ачазы Седен-оол Салчак Теректиг МЧАЭ-ниң даргазынга, «Тиилелге» совхозтуң директорунуң оралакчызынга, чоорту ооң дилээ-биле бот-орулга чарылгалыг хойжу бригаданың удуртукчузунга ажылдап чораш, 55 харлыг турган аарыгдан мөчээн. Авазы Долума Седен-оол Кызылдың башкы училищезин доосканы соонда башкылап чораан. Ада-иези кандыг болдур ажы-төлү база ындыг болур дээр ышкажык бис. Бичии Сергей адазының удуртукчу, ажылдакчы чораан ажылын салгап алган чадавас.

1960 чылда Сергей Кызылдың ийи дугаар школазын доосказ, «Тиилелге» ажыл-агыйның Кур-Чер клувун эргелекчилеп ажылдап турда, суурнуң комсомолчу-аныяктары ону совхозтуң комсомол комитединиң хөй-ниити эгелээшкини-биле секретарынга соңгуп алган. Ынчан оол удуртукчу чоруу көстүп, аныяк-өскенниң ажыл-херээн билдилиг башкарып, ажыктыг, өөредиглиг сүмелерни кылып, чаа эгелээшкиннерни үндүрүп, кескүлен, чогаадыкчы, тывынгыр удуртукчу болуп шылгарап келген. Бир чыл болганда Сергейниң ук ажыл-агый чериниң төп сүт-бараан фермазының бригадиринге томуйлаан. Ол ферма удаваанда комсомолчу-аныяктарны апарган болгаш ажыл-херээ-биле республикага диңмирей берген. Кызылдың кедээ ажыл-агый техникумун дооскан, ажыл-херек дээзинде оожургал билбес, бир-ле чаа чүүлдерни тып алган, ону амыдыралга боттандырган, идепкейлиг, ол үеде сураглыг пропагандист, агитатор турган Сергей Седен-оолду ВЛКСМ Таңды райкомунуң бирги секретарынга 1964 чылда соңгаан. Ооң удуртукчу салым-чаяаны тодаргай көстүп келген. Аңаа ажылдап турда, комсомол болгаш аныяктарның ажылының хоюкан тургустунганын барымдаалааш, ону ВЛКСМ Каа-Хем райкомунуң бирги секретарынче шилчиткен. Ынчан эң-не идепкейлиг, чогаадыкчы, тывынгыр, ажыл-херекти билдилиг удуртуп шыдаар аныяк кижилер, комсомол органнарынга ажылдап турган. Ынчангаш Сергей Седен-оол 1969 чылда комсомол обкомунуң килдис эргелекчизинге ажылдап эгелээн. Ол Москвага партияның дээди школазының журналистика салбырын чедиишкинниг дооскан.

Аныяк оолдуң комсомолчу назы-хары эрткен, ону партия обкому кандыг-бир ажылче депшидер деп турда, ол «Тиилелге» совхозтуң партком секретарынга ажылдаар кылдыр дилеп алган. Дээди эртемниг, ажыл-амыдыралды эки билир, чоннуң негелдезин, хомудалынга дыңнангыр кижи ол ажылын база мактаалдыг эгелээн. Ооң соонда 1973 чылдан бээр республиканың ажыл-агыйларын директорлап кирипкен. Оон бээр-ле ол «Шамбалыг», «Тиилелге», «Совет Тыва», «Тере-Хөл» совхозтарны директорлап каапкан. Эки ажылдап-ла эскертинер, демдеглеттинер, чону ону мактаар, шаңнаар. Сергей Донгурович Седен-оол «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле ийи удаа, «Күш-ажылга шылгарал дээш», Ленинчи юбилей медальдары, өске-даа херек демдектери-биле шаңнаткан. Комсомолдуң 50 чылын таварыштыр 1968 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Ажылдап чораан чылдарында Сергей Седен-оол район, суму Советтериниң депутадынга удаа-дараа соңгудуп чораан. Шаңналдар-даа четчир, макталдар-даа бар, ынчалза-даа дириг кижиге чүү турбас дээр, чемелээшкиннер база ол үелерде турган болбайн аан.

«Чүү-даа канчаар, ажыл дээнде халаптыг кижи-ле болгай, чүрээн безин мунуптар», «Арага ижипкенде саралыг дээр, оозу-ла кончуг», «Кижилер-биле чугаалажып билир, алыс сагыжы ак дарга чүве», «Аа, хупурай берзин, кижи тайып ужар, дааныр турар», «Канчаарга-даа Сергей Седен-оол дег дарга ховар» дээн тоолчургу чугаалар дыргын тарап тургулаан үелер база тургулаан болдур ийин. Эки ажылы, элдеп-эзин чугаалар-биле сураглый берген Сергей Седен-оолдуң дугайын ажылдап турган черлери туржук, республикада ону танываc кижилер ховар апарган. Ол кончуг биче сеткилдиг, топтуг-томааныг, сагыжы ак, кара сагыш деп чүве шуут билбес, хөөрешкенде эш-өөрү-биле чугаалажып билир, баян тутса ойнаар, хөглүг-баштак, херек болза ырлагылаар уран талантылыг, чогаадыкчы, тывынгыр чорук-биле ажылдаар кижи турган. Ындыг кижилерни көөрге арага-дарыга болала алзыптар боор чүве. Чамдык кижилер олурар столун, сандайын бодааш, чажыт-чажыт ижип, эш-өөрүн кады ижип турган хирезинде сада каапкан болгулаар. Мөрүнде арагалап, хөөреп чоргулаар ак сеткилдиг кижилер херээжек чоңга база ыяк боор чорду. Үстүнден чагырып, дужаар, айтыышкын бээр партийжи чагырылганың үезинде Сергей Седен-оол чеме-халаны та чеже катап дыңнаваан, та чеже катап ол-бо диртпээн дээр. Арага ижипкен дээш кандыг-бир совхозту бут кырынга чаа-ла тургузуп ап чорда, өскээр багай ажылдыг ажыл-агыйже октаптар. Ужу-бажы билдинмес берге үе база турган болдур ийин. Ону-даа канчаар, эрткен үе ынаар-ла ырап чорзун.

Үнер-кирер эштиг-өөрлүг, ыяк шаңын кудар алган кадайлыг, соон салгаар ажы-төлдүг Сергей Седен-оол чогум бодунуң соонга кандыг истерни арттырып кааны ынчаш. Оон кылган эң чугула ажылдарын таныжып көрээлинер даан. «Тиилелге» совхоз 1976 чылда кайгамчык дүжүттү алган. Бир гектардан 15 центнер дүжүттү ап, күрүнеге 10 муң тонна тарааны дужааган. Ол дээш Седен-оол дарга «Хүндүлелдиң Демдээ» орденин алган. «Совет Тыва» совхозка ажылдап турган, республикага бир-ле дугаарында хымысты бүдүрүп үндүрген. Ооң технологиязын Башкирия чораш өөренип алган. Совхозка чылгы мал бир муң чедир өскен. Ынчан 100 бени тускай аппарат-биле аап турган. Хымысты шилдерге куткаш, Кызыл хоорайга садып турду чоп. Эзи чыткан Чүрек-Дөргүн аржаанын культураның болгаш дыштанылганың сесерлиг кылдыр хуулдуруп, удуур корпустарны тудуп, стадионну кылып, аъттарны селгүүстээринге, туристи аян-чорук кылдырынга хөлезилеп берип турган. Бо дээрге Седен-оол дарганың чогаадыкчы, тывызык ажылы-дыр. Амгы үеде ол ажылдар сандарааны хомудаңчыг-дыр.

«Тере-Хөл» совхозка баргаш база-ла чоннуң социал айтырыгларынче кичээнгейни салып, 1991 чылдың июнь бирден эгелеп Хөл артында бойдустуң кайгамчык чурумалдыг черинде Бояй аржаанын дыштанылга профилакторийи кылдыр чаарткан. Аңаа кижилер дыштанып, эмненип, кадыкшылын экижидип ап эгелээн. Орта эмнелге пунктузун, дыштаныкчыларга таарымчалыг корпусту, столоваяны болгаш спорт-культура комплексизин дерип тудкан. 7 хонук дыштаныр путёвканың өртээ 120 рубль турган. Ол ышкаш ийи мыйызындан пант белеткээш, даштыкы чурттар-биле харылзааны эгелээн. Ылангыя АКШ-тың бир фирмазы-биле садыг-саарылга кылгаш, совхозка 17500 долларны орулга кылдыр киирген. Ынчап кээрде барган-на черинге балаттынмас исти ол арттырып, чоңга эки чүүлдерни кылып чораан.

«Межегей» коллективтиг ажыл-агыйны директорлай бергеш, Сергей Донгурович чогум чүнү кылып эгелээнил дээрзин база соңуурган болур. Амгы рынок үезиниң негелдези-биле ажылдааш, ажылчыннардан ол негелдени дыңзыдып, кижилер-биле шынгыы чугаалажып, оларның санал-сүмелерин бодап, сандараан совхозту бут кырынга тургузуп алыры-биле тывызык, чогаадыкчы арга-мергежилин ажыглаан. Аңаа чамдык ийи-чаңгыс кижилер удурланып, оон арты-иштинге ындыг-мындыг чугааларны үндүрүп-даа тургулаан. Эрги таптаашкын үезинге чаңчыгып калган чамдык кижилер чаа эгелээшкинге удур болгулаар. Ажылчыннар бот-орулга-чарылгачың дүрүмнеринге чагыпшаан, директорнуң саналы-биле ажылдың шына-

(Уланчызы 4-кү арында).

КОММУНИСТЕР ХУРАЛЫ

Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының фракциязы (бөлүү) Кызылдың коммунистериниң хуралын эрттирген.

Хуралга үш айтырыгны чугаалашкан. Бирээде, бо чылдың сентябрь айының төнчүзүнде, Конституция судун доозулган соонда, Москвага Россияның болгаш ССР Эвилелиниң составынга турган, амгы үеде бот-догуннаан бүгү күрүнелерниң коммунистериниң XX конференциязын эрттирери көрдүнген. Аңаа киржири-биле Тыва Республикадан ийи делегатты соңгуур. Найысылалдың коммунистериниң хуралы Кызылдан делегат кылдыр Г. А. Смирнованы соңгаан. Ийи дугаарын районнарның кайы-бирээзинден депшидип, соңгуур.

Хуралга ийи дугаарында кежигүн дадывырын төлээр дугайында айтырыгны чугаалашкан. 1991 чылдың август айның соонда кым-даа партияның кежигүн дадывырын чыгбаан, оон бээр бир чыл эрткен. Ындыг-даа болза коммунистиг партияның кежигүнүнден үнер хөнү чок дыка хөй кижилер дадывырын төлээр күзелин илередип турарлар. Президентиниң чарлыын ёзугаар партияның бүгү өнчү-хөреңгизин хавырган болгай, ооң уламындан партияга акша-көпеек амгы үеде чугула херек. Кызылдың чамдык коммунистери бодунуң хөреңгизин «Правда», «Гласность», «Советская Россия» солуннарны деткип, дузалаарынче шилчиткен. Бир эвес ол солуннарже акша шилчиткен дугайында квитанциязы бар болза партия дадывыры чыыр кижилерге көргүзер, шилчиткен ол түңнү дадывырны төлээн кылдыр санаар кылдыр шиитпирлээн.

Коммунистерниң төлээр дадывырының хемчээлин мынчаар доктааткан: эрткен чылдың дадывырын ажылдаваайн турар пенсионерлер 5 рубльди, ажылдап турарлар 10 рубльди төлээр. Бо чылдың сентябрьдан эгелээш, коммунистерниң боттарының күзели-биле дадывырны хавырар, ынчалза-даа ажылдаваайн турар пенсионерлер 5 рубльден, ажылдап турарлар 25 рубльден куду төлевес. Кежигүн дадывырын хоорайда бүзүреттирген кижилерге төлээр. Ону таарымчалыг болдурары-биле хоорайны элээн каш кезек кылдыр үскен. Найысылалдың завод районунда чурттап, ажылдап турарлар Г. А. Смирновка хавыртыр, ооң телефону 4-11-55. Хоорайның төвүнде коммунистер С. Т. Макарюкка, телефону 3-64-42, чөөн талазында партия кежигүннери С. С. Григорьевке, телефону 2-64-96, С. М. Биче-оолга, телефону 3-59-95 дадывырын төлээр.

Үш дугаарында хоорайның коммунистериниң организациязының тургузукчу конференциязын белеткээр талазы-биле инициатива бөлүктү тургузар дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан.

(Бистиң корр.).

ХАРЫЛЗАА ЧОКТА РЫНОКТАН ЧҮҮ-ДАА БҮТПЕС

Харылзаа даргазы-биле интервью

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

Харылзааның чепсек-херекселдери кудуку деңнелде арттышааны, чоннуң болгаш улус ажыл-агыйының кончуг дүрген өзүп турар негелделерин хандырып шыдавайн турарын Тыва Республиканың Чазааның бо чылдың февраль 5-те хүлээп алган № 37 доктаалында тодаргай айыткан. Ылаңгыя хоорайлар аразында болгаш хоорай иштиниң телефон харылзаазының хөгжүлдезинде эң улуг хожудаашкын бар. Кабельдиг болгаш радиорелелиг шугумнар четкизин республика иштинге калбартыр талазы-биле ажыл оожум чоруп турар. Чогум-на ынчангаш 1992-1995 чылдарда Тыва Республиканың харылзааның материал-техниктиг хандырылгазын улам ыңай хөгжүдер база харылзааның чепсек-херекселдериниң ажылын экижидер талазы-биле «Харылзаа-95» программаны ажылдап кылган. Ону Тыва Республиканың Чазаа чүүлдүг деп көрген.

Рынок харылзааларының байдалында республикада харылзааның чепсек-херекселдериниң ажылын экижидер талазы-биле чүү кылдынып турарын чугаалап бээри-биле Тыва Республиканың харылзаа болгаш информатиканың «Россвязьинформ» күрүне бүдүрүлгезиниң начальниги Дугержап Быратович ЧОКСУМ-биле чугаа кылган бис.

— Харылзаачыларның ажылы багай. Телефон-биле ол-бо черлер-биле чугаалажыры бергедээн. Ажылы черле кажан өөделээр харылзаачылар бо деп айтырыглар» салган чагаалар редакцияга бола кээр-дир. Номчукчуларның шак ындыг хомудалдыг чагааларынга кандыг харыы берип болур силер, Дугержап Быратович?

— Бистиң харылзаачыларның ажылында четпес чүүлдерни чок деп болбас. Ону чажырганш-даа канчаар. Чон караа кескү болгай. Ажылывыстың ажып турар бир кол чылдагааны — бистиң республикада харылзааның дүрген хөгжүп чадап турары. Найысылал Кызыл хоорайывысты чижекке ап көрээл. Хоорайлар аразынга телефон харылзаазы тудар ол станциявыс 400 каналдыг чүве. Ол чоннуң болгаш республиканың улус ажыл-агыйының кончуг дүрген өзүп орар негелдезин хандырып шыдавайн турар. Ында ажыглап турар дериг-херекселдеривис эргижиреп келген. Өске хоорайлар-биле телефон харылзаазын тудар аргажок апарган.

Кызыл хоорайның иштинде безин телефон харылзаазында ындыг-ла кончуг чаартынган чүве чок. Кызыл хоорайда амгызында 23 муң хире телефон номери бар. Кызылчыларның телефонга херегцелин ол амдызында хандырып болур деп санап турар бис. Ынчалза-даа телефон кииртип алыр дээн кижилер хөй боор турар. Ынчангаш Кызыл хоорайга телефон станциязы тударын үе негеп келген. Бо талазы-биле хемчеглерни ап турар бис. Чүге дээрге мурнуу микрорайонга 6 болгаш 7 дугаар телефон станцияларын тудар дугайында чугааны шагдан бээр чорудуп келген бис. Ол станцияларны улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскому бодунуң күзели-биле тудар турган. Амдызында ол станцияларның тудуун эгелеп каан боордан башка ында ажыл бо хүннерде чорувайн турар. Ынчап келирге мурнуу, 4-кү, 5-ки микрорайоннарның чурттакчылары телефон харылзаазының талазы-биле берге байдалда туруп турар.

— Ол-даа ындыг-дыр. Республиканың районнарында байдал кандыгыл?

— Бо талазы-биле база-ла мактанышкы дег чүвевис чок. Ам дээрезинде, Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксы база Тожунуң Тоора-Хем суурларже радиорелелиг шугум туттунган. Ынчалза-даа ол шугумнар-биле телефон каналдары чорул турар. Телевидение каналдары ол шугумнар-биле чорувайн турар. Бо суурларның чурттакчылары Россия телевидениезиниң ийи программазын көрүп, Тыва телевидениениң программазын көрбейн турар.

Мугур-Аксының болгаш Тоора-Хемниң чурттакчылары Тыва телевидениениң программазын көрүп турар болу берзин дээш чамдык ажылдарны кылып турар улус бис. Бо талазы-биле төлевилел ажылдары колдуунда-ла доосту берген деп болур. Районнар аразында телефон харылзаазын ындыг-ла кончуг эки дептер аргавыс база чок. Чүге дээрге районнарда телефон каналдары база чедишпес. Амдызында автоматтыг телефон станцияларын кылып эгелей берген бис. Кызыл районнуң Каа-Хем суурда, Самагалдайда, Шагаан-Арыг хоорайда автоматтыг телефон станциялары туттунган. Кызыл-Мажалыкка, Чадаанага, Туранга, Бай-Хаакка автоматтыг телефон станциялары тудар ажылдарны чорудуп эгелээр деп турар мындыг чүве. Районнар төптери-биле Кызыл аразынга четчир санныг каналдар тыптып кээр чүве болза, ынчан автоматтыг телефон харылзаазынче долу кире бээр улус-тур бис ийин. Чогаадып кылып турар тускай программавыс база бар.

— Харылзааның ажылын экижидер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаалы канчаар күүсеттинип турарыл?

— Тыва Республиканың Чазаа республиканың харылзаа ажылын экижидеринче доктаамал кичээнгейни салып турар. Бо талазы-биле хүлээп алдынган тускай доктаалдар оон тодаргай херечизи-дир. «Харылзаа-95» деп тускай программа хүлээп алган улус болгай бис. Ынчалза-даа рынок харылзааларынче шилчилгениң бо берге үезинде бистиң харылзаачыларның акша-төгерии база чедишпес боор кээр чүве-дир ийин. Кедээ черлерге харылзааны хөгжүдер дээрзи колхоз, совхозтарның, арат ажыл-агыйларының балдыры кошкак, акша-көпеэ ол чок боор кээр. Дериг-херексел салыр дээрге, ол черлерниң ону садып аптар шаа чок боор. Мынчап келирге чүнү канчаарыл ам?

Ниити байдалывысты номчукчуларга таныштырарга мындыг боор турар-дыр. Бир эвес акша-төгерик-биле шыырак турган болзувусса ажырбас улус-тур бис ийин. Чартык чылдың түңнели-биле 3 миллион хире рубль карылгалыг болдувус. Орулгалыг ажылдап турган болзувусса чүү дээр эртик, харылзаавыс-ла хөгжүүр ыйнаан.

— Шак мындыг берге байдалдан уштунуп үнериниң арга-хоргазын дилеп-ле тур ыйнаан силер? Таанда чудурууп чудук алаанче суккан эвес?

— Чүнү бодавас дээр силер. Канчаар-даа боданып кээривиске даштыкы чурттар-биле харылзаа тудуп ажылдавас болза хоржок хире. Даштыкы чурттарда харылзааның чепсек-херекселдери бүдүрери аажок сайзыраан боор чүве-дир. Оларның мурнакчы технологиязын Тывага ажыглап көрген болза деп шагдан бээр бодап чораан кижи мен. Шак ындыг чугааны баштай-ла югославтар-биле кылып эгеледивис. Югославияның төлээлери-биле дөрт-беш-даа катап ужуражып, чугаа кылдывыс. Бистиң Чазаавыска безин оларны чалап эккеп алгаш, чугаа кылып турдувус. Оларның-биле керээ чарып, протокол тургузуп, ат-даа салып турдувус-ла. Даштыкы чурттарның бүдүрген дериг-херекселиниң шынары база эки боор чүве-дир ийин. Ынчангаш оларның Россияның өске хоорайларында, чурттакчылыг черлеринде кылып берип турары хоорайлар аразының автоматтыг телефон станциялары, радиорелелиг шугумнары. Черниң эдеринчизин дамчыштыр харылзаа тудар дериг-херекселдери кончуг шынарлыг боор турар. Бо бүгүнү өөренип көргеш, оларның-биле харылзаа тудары кедилиг боор деп санап турар мындыг улус бис.

Югославтар-биле чарган дугуржулга ёзугаар Кызыл хоорайга 1800 каналдыг хоорайлар аразынга чугаалажыр автоматтыг телефон станциязын тудары көрдүнген. Югославтар оон төлевилел-смета документизин кончуг кыска хуусаада — ийи-ле ай иштинде кылып берген чүве. Ынчалза-даа оон өртек-үнези кончуг улуг болурга, бис орта таарышпайн бардывыс. Шак ындыг станция тутканы дээш 3-3,5 миллион доллар төлеңер дээн. Ынча долларны кайыын тып алыр бис.

— Өске черлер-биле база чугаа, дугуржулга кылып турдуңар-ла ыйнаан?

— Сөөлүнде кээп итальяннар-биле чугаа кылып келиривиске, шак-ла ындыг автоматтыг телефон станциязының өртек-үнези ийи-үш катап эвээш болду. Россия Федерациязының Харылзаа министерствозу Новосибирск хоорайга Италияның «Италтел», Бельгияның «Алкател» дээр ийи фирмазы-биле таныштырылга кылган чүве. Орта база киржип чордувус. Ынчан ол фирмаларның төлээлерин Тываже чалаан улус бис. Дугуржуп алганывыс ёзугаар «Италтел» фирманың төлээлери ук фирманың президентизи С. Марциге баштадып алган бо чылдың август 26-да Тывага чедип келди. Олар ол келирде Чита хоорайдан келди. Ийи хонук иштинде Кызылга элээн ажылдарны олар-биле кады кылдывыс. Итальяннар бистиң рынок экономиказынче шилчилгевисти барык ийи чыл иштинде сонуургап келген улус.

«Италтел» фирма эң баштай-ла Ленинград-биле Финляндия аразында Выборг хоорайга автоматтыг телефон станциязы туткан. Ол АТС-ти колдуунда-ла халас тудуп берген. Оларның база кажар болдур ийин. Россияда рынок экономиказынче шилчилге канчаар чоруп турарын эки билип алыр сорулга-биле ону ынчаар кылганы-даа чадавас. Россияның Харылзаа министерствозу ол АТС-ти бедик үнелел-биле хүлээп алган мындыг чүве. Ынчангаш ол фирмага Харылзаа министерствозу бодунуң сертификадын берген. «Италтел» фирма Тюмень областың дөрт улуг хоорайынга автоматтыг телефон станциялары тудуп бээр кылдыр керээ чарып алган. Фирма март айда дугуржулгага ат салгаш, май айда-ла ол АТС-терге салыр дериг-херекселдерни бүрүн эккеп алган. Бо фирманың президентизи С. Марци биске чаа кээп чорааш, мынча диди: «Тюменьниң хоорайларынга тудар деп турар автоматтыг телефон станцияларывысты бо чылдың төнчүзүнде, Чаа чыл бүдүүзүнде бүрүн дужаап, хүлээдиптер бис». Ында итальян специалистер ажылдап турар. Бо фирманың специалистери Бурятияны, Якутияны, Чита, Иркутск областарны база бистиң Тыва Республиканы кончуг сонуургап турар улус.

— Италияның «Италтел» фирмазының төлээлери Тывага чедип келирге кандыг дугуржулга кылып алдыңар ынчаш?

— Олар биске чедип келирге, районнарның харылзаа белдирлериниң начальниктерин, Кызыл хоорайның чамдык бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын чалап алгаш, парлалга-конференциязы база эрттирдивис. Ийи хүн иштинде элээн чүүлдерни дугуруштувус. Чазак деңнелинге база чугаа болган чүве. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. Б. Салчак «Италтел» фирманың президентизи С. Марцини хүлээп алгаш, база чугаа кылган.

— Ол фирма Тывага чүнү кылып бээр болду?

— Тоора-Хемге, Сарыг-Сепке, Кызыл-Мажалыкка, Мугур-Аксынга, Тээлиге үш радиорелелиг шугумну фирма биске тудуп бээр болду. Оон ангыда хоорайлар аразының 1800 каналдыг автоматтыг телефон станциязын, Кызылдың мурнуу микрорайонунга 6 муң номерлиг АТС тудар. Итальяннарның баштай-ла биске кылып бээр ажылы ол. Ону тудар болгаш ажыглалга кирер хуусаазы бир чыл. Сентябрь төнчүледир ол керээге ат салдыва бээр. Сентябрь 30-ге чедир бо фирма дериг-херекселди кажан эккээриниң графигин тургузукаш, база ол станцияга ажылдаар бистиң кадрларывысты Италияга кажан өөредип болурун база ол ышкаш итальян специалистер Тывага кажан кээп, бистиң специалистеривисти өөредип болурун айтып каан санал-оналын киирип келир ужурлуг.

Бир эвес сентябрь айда керээге ат салыптар болзувусса, бо чүүлдер 1993 чылдың сентябрьда бүрүн кылдына берген турар. Ындыг дүрген темп-биле туттуна бээр. Ол хире күштүг фирма боор турар-дыр ийин. Бо бүгүнү тударынга акша-төгерик херек болгай. Мону тударынга база-ла доллар херек. 10 миллион доллар херек апаар. Бистиң республиканың Чазаа Россия Федерациязының Чазаандан дилег кылып болап турар. Россияның Чазаа бистиң дилээвисти хандырыптар боор дээрзинге бодум хуумда идегеп турар мен. Итальяннар 10 миллион долларның 10 хуузун биске бээр бис деп аазап турар. Ынчап келирге 1 миллион доллар биске база кирип кээп болур. Доллар турда, чүнү-даа садып ап болгай-ла. Ол-ла фирма-биле Тывага кады ажылдаар бүдүрүлге ажыдып алза деп база бодап турар бис.

Тывавыстың харылзаазын экижидип алыр дээш Бельгияның «Алкател» дээр фирмазы-биле база чугаа кылып турар бис. Оларның санал-оналы бисте бар. Ону база-ла өөренип көөрү чугула.

— Республиканың харылзаазын сегидип алыр дээш бодап алган чүүлдериңер ам-даа бар-ла ыйнаан. Бир эвес чажыт эвес чүве болза ону чугаалап берип көрүңерем, Дугержап Быратович.

— Эрткен чазын Кыдаттың Пекин четкеш келдим. Кол-ла сорулгам кыдаттар-биле кады ажылдаар бүдүрүлгени Тывага тудуп алыры. Ындыг чугааны ол чоруп тургаш кылган кижи мен. Бистиң республиканың Чазаанга чоокта чаа Кыдаттан чалалга келди. Тываның төлээлери ам аъттанып чоруур деп тур бис. Аңаа баргаш, Тывага кыдаттар-биле кады ажылдаар бүдүрүлге ажыдарын база чугаалажыр бодалдыг мен. Ол бүдүрүлге өңнүг, өң чок янзы-бүрү марканың телевизорларын, янзы-бүрү телефон аппараттарын, видеоаппаратура радиотелефон аппараттары бүдүрер ужурлуг. Черле мынчаш даштыкы фирмаларны Тываже дидими-биле чалаар болза эки деп бодаар кижи мен.

— Толаргай тайылбырлыг харыы бергениңер дээш четтирдим. Өрүк-суур мендичаагай чоруңар, үүлеңер бүдүңгүр болзун, Дугержап Быратович!

Манай-оол ОЮН интервью алган.

ЧЕРЛИК ЫТТАР КӨВҮДЭЭН

Чадаана хоорайның кудумчуларында, бок төгер черлерде, районнуң төп эмнелгезиниң болгаш столоваяларның-даа чанында ээ чок, черлик ыттарның көвүдээнин кижилер эскерип көрүп турар апарган. Чуунду төгер черлерге олар кижиниң тудуп чипки дег дескинип, ырланып тургулаар. Кудумчуларга безин олар бөлүк-бөлүү-биле чоруур, айыылдыы аажок апарган. Автобус доктаар черлерге улустуң тудуп алганы аъш-чемниг сумкаларын ушта соп алгы дег, тегерип каап тургулаар.

Ээлиг ыттарның эмчи шинчилгезин эрттирери чугула апарган, чүге дээрге оларның ээ чок, черликсиреэн ыттар-биле холбажып турары чугаа чок. Олар янзы-бүрү аарыгларның нептередикчилери болу берип болур болгай.

Ол ышкаш Чадаана хоорайның бирги болгаш ийиги столоваяларында диисейлер-ле хөй боор турар. Оларны ээлери шүүтсүнгеш, аңаа апарып салып турар хире. А столоваяларның ажылдакчылары оларны тоовас, санитарлыг байдалды тургузарын билбес хирелиг. Ол бүгүнү районнуң санэпидстанциязының ажылдакчылары база эскербейн турары элдептиг.

Болуушкуннар каталтаттынып болур. 1987 чылдың февраль айда Барыын-Хемчик районнуң малчыннары чер болганында хөй диилги өлгениң көрүп кааннар. Оларның өлгениниң чылдагаанын илередип, шинчилгени-биле анализти Омск хоорайже чоруткан. Оон түңнелинде диилгилер калчаа аарыгындан кырылган болганы илерээн. А ол аарыгның нептередикчилери азырал мал-магандан ангыда ыттар, диисейлер, диилгилер-даа боор болуру билдингир болгай. Чогум-на оон ужурундан ээ чок, черлик ыттарны узуткаары чугула боор турар-дыр.

Чүгле хоорай, суурларда эвес, харын база ховы-шөлдерде-даа черлик ыттар саны көвүдээни көстүп турар.

Амдызында халдавырлыг аарыглар нептеревээн, кижилер ыттарның халдаашкынынга таварышпаанда ээзи чок, черлик ыттарны илередип, узуткаарының боттуг хемчээн алырының үези келгенин Чадаана хоорай Совединге, оон удуртукчуларынга-даа сагындырары артык эвес.

Шойдар ДУВЕНДЕЙ.

КУЛЬТУРАНЫҢ ТУРАСКААЛЫ ЭВЕС-ТИР

Хууда бодал

Токаның дугайында сөөлгү чылдарда солуннар арыннарынга хөйнү чугаалап, бижип каапкан. Оон Кызылда турар хөрек тураскаалынга хамаарышкан үзел-бодалын база хөй санныг кижилер бо хүннерге чедир илередип келгеннер. Ниитизи-биле ап көөр чүве болза, ону дүжүрүп кааптар деп турар авторларның саны, чок, ынчап болбас, төөгүвүстүң, культуравыстың тураскаалы болгай аан дижип турарлардан көвей болуп турар. Ам мырыңай Тыва Республиканың Дээди Совединиң өөренип көргениниң ёзугаар, ук тураскаалы республика парламентизиниң даргазында болур сессиязынга чедир «хавыктап», «тулуптап» каапкан. Мен ону көөргеш сыбаш кынныып, сагыш-сеткилимде муңгарап хомудаваан. Эх, хараш урап-шелер сиилбигни деп баарым карарып, саквазы алаа-даа ажыш дивээн. Ындыг болур ужурлуг кылдыр хүлээп ап, угаан-медерелимде харын чүүлдүгзүнүп көрүп эрткен мен. Ынчалза-даа...

Ынчалза-даа № 161 «Шын» солунга Артем Борбак-оол биле Иван Комбунуң «Тураскаалдар буурулуг эвес» деп материалын номчааш, ынчап харын арай чиктиргениген мен. «Токаның тураскаалын черле дужурул болбас!» дээн бодалдың ында илереттингенинге ишти-хөңнүмде кедергей-ле удурланган мен. Ынчангаш авторлар ук чүүлүнде өске номчукчуларның ажык чугаалажып, арга-сүме солчуурунче кыйгырып турар чүве болганда, оон хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны база илерелдеседим.

Бирээде, Токага, оон кылып-чорудуп турган ажыл-чорудулгазынга, ылангыя оон чогаалдарынга хамаарыштыр мээң үзел-бодалым бо хүндүлүг хоочуннардан кончуг сып өске, арай доңгун, соок дээрзин дорт-биле чугаалап каайн. Ындыг чорук мээң бир аңгы, тыва чоннуң амгы чаа салгалының интеллигенциязының [illegible] болганымның харазы-даа боор чадапчок. Чүге дээрге мээң салгалымның кижилери, бети дээрге, мээң чоок-кады таныш-көрүжүм кижилер [illegible] тейлээр [illegible] хоорлуп, черле мынчаш тывалар деп кымнар бис, ылап-ла, Токаның бижип каанында дег, ылап-ла мындыг түрегиг, чединмес, чударгай апраан бис бе деп айтырыгга иштиг-хөңнүнде «Чок!» деп харыылаптар, эрткен төөгүвүсче бир аңгы көрүп эгелээн кижилер-дир. Ол ындыг үзел-бодалывыс келир салгалдарга, ажы-төлүвүске ол хевээр дамчыттынар ужурлуг деп бодап чоруур мен. Оон-биле чергелештир Токаның ажыл-чорудулгазының эки талалары уттундурул, ойдунуп калбас дээрзи база билдингир. Акты ак деп, караны кара деп чугаалаар апраар бис.

Мында Токаның тураскаалынга хамаарышкан чугаа чорул турза-даа, оон чогаалдарынга бичии доктаап болгадым. Че харын, Токаның хорам-на чогаалы «Араттың сөзү» дээрзин билбес, ол дээш ону кыспаан, тыва национал адын, ёзулуг чоргааралын доорамчылаткан кылдыр бодаваан тыва кижи кайда боор. Эге класстарның тыва чогаал кичээлдеринге-ле бистерниң чаш баштарывысче, угаан-медерелививисче кирдүнер бе, бистер, тывалар, мындыг чударанчыг, быттыг-курттуг, хараган карты чиир самдарлыг чоорай улус-тур бис деп [illegible] келген болгай. Ынчалза-даа чаш кижи бүрүн, ону мегелеп болбас деп чоннуң үлегер чугаазы бар. Бистер дөмей-ле аңаа бүзүрээвейн чораан бис. Чүге дээрге мээң салгалымның кижилери база колдуунда-ла [illegible] ажы-төлдер-дир. Шыны-биле чугаалаарга, бистер ак-чоорганның иштинге [illegible] удувайн чораан бис. Өшкү кежи [illegible] школага өөренип келдивис. [illegible]

Авамның ачазы Идбей кырган-авамдан: «Шаанда тывалар хараган карты чип чораан улус бе, кырган-ава?» деп айтырыг салыпкан. [illegible] А мээң кырган-авамның назыны Токадан [illegible] улуг чораан кижи чүве-дир.

Мен бодаарымга, Токаның талазындан бодунуң төрээн чонунга ынакшыл, хүндүткели арай чегей чораан хевирлиг. Ындыг эвес турган чүве болза, ол бодунуң каш санныг чонунуң ат-алдарын ынчаар кудулап көрүп, доорамчылап биживес турган. Чонунга хүндүткел, ынакшыл чок чогаалчы кижи чонунга тураскааткан эки чырык, төлептиг чогаал-даа бижип шыдавас. А Тывага болгулаан чаартылгалар дээрге-ле, чаңгыс Токаның ачы-хавыязы эвес, а бистиң чонувустуң шудургу, кызымаккай, маадырлыг ажыл-ижиниң түңнели-дир. Черле ынчаш ниитилел тургузуунуң чайгаар чыгадып келген хөгжүлдези, эргилдези-дир. Удуртурун удуртуп-ла турду ыйнаан харын, ол дээрге оон [illegible] бодунга дааңгаан хүлээлгези ышкаш хүн бүрүлели ажылы-дыр, алыр акша-шалыны-дыр. Тыва чон бир-ле оттуп кээрге, Тока тудуг-суурну, оруук-чиирикти тудуп, ховы-шөлдү чарып, суг-чарыкы аксып, сиген-ширбиилди кезип, мал-маганны өстүрүп, ажы-төлдү, арат чонну бажындан будунга чедир хепкерип каапкан турган эвес-ле болгай. Бо бүгүнү чон бодунуң деэр, күжү, угаан-медерели, чырыкче чүткүлү-биле чедип алган. Тока турбаан-даа болза, оон репрессияга таварыштырып каапкан тамчайлар, Чүрмит-тажылар, хемчик-оолдар, буян-бадыргылар, суңгар-оолдар Тываны бо хүнгү оруукче уштап-баштап, удуртуп каап турганнар. Ынчангаш чоннуң дуй-хүн дивес күш-ажылы-биле чедип алган чедиишкинин чаңгыс-ла Токаның ачы-хавыязы кылдыр тайылбырлаары, көргүзери кызыдып, оон кара үүлгедиглериниң оон-биле «дуглаар», «чамаар», «чаар» оралдажыышкынын кылган хереэ чок боор. Черле ынчап Токага чоннуң эрткен төөгүзүнче арай чеспиреген хевирлиг көөр, оон оваарымча чок эткен сөзүн өскелер база номчуп, тыва кижиниң национал чоргааралынга, ат-алдарынга [illegible] салдарны чедирбес болур деп чүвени боржаап билбес чан турганын бадыткаары берге эвес. Чижек кылдыр мээң амыдыралымга болган мындыг таварылганы киирикседим. 1971 чыл. Ыраакы Чөөн чүкке шериг албаның элээн каш тыва оолдар эрттирип турган бис. Ынчан Тываның Улуг революциязының 50 чыл оюн эрттирип турган үелери чүве. Полк командири подполковник Берчук [illegible] тыва оолдарга национал байырлал таварыштыр байыр чедирбишаан, бистиң чонувуска хамаарыштыр кончуг чылыг сөстерни чугаалап, дайын чылдарында ТАР-ның ССРЭ-ге көргүскен улуг дузазының, тыва чоннуң оолдар, кыстарының ол дайынга дорт киришкенин-даа дугайында мурнунга сагынды. Казарма кырында тургузуп каан радио дамчыштыр бистиң артистеривис Москвадан ырлажып турар чораан. Төп солуннарга ССРЭ чазааның, ынчангы СЭКП-ның тыва чонга байыр чедирген кыйгырыын-даа парлап турду. Чер-черинде албан эрттирип турар тыва оолдарның аңаа чоргаарланып турары-даа кедергей! Ынчалза-даа ол чоргааралывысты Токаның «Юность» журналга бодунуң чурук-хевээ-биле катай үнген материалы өжур шаап, сеткиливисти карартып, өске нация эш-өөрүвүстүң мурнунга бистиң кончуг-ла хомудатканы. Ында Тока амгы үеде Тываның сайзыралын чугаалап келгеш, революция мурнунда тывалар тараа безин тарып чип билбес, харын-даа караа-биле безин көрбээн дээр хөөнүг бодалын илереткен болду. Оон кедерезе шапак деп чүвени безин билбес [illegible] суг деп каан. Эртенинде болган политкичээлге тенексимээр, кыжырымаксымаар чаңныг лейтенант Махов ол материалды кескү агитация чижээ кылдыр дыка-ла ажыглап, эш-өөрүвүстүң мурнунга бистиң арыннарывысты кызыткан чүве. Ол ындыг эвес чүве-дир деп мээң удурланган сөстеримни: «Партия обкомунуң бирги секретары меге чүве биживес. Тывалар ындыг деңнелге чурттап чораан-дыр силер» деп дуй шаап каан. Оон соонда орус оолдар ол материалды катап-катап номчуп, бистиң талавысче шала ашпыг сөстерни ойнаксылдай-даа болза чугаалай бээр чораан. Токаның [illegible] чугаазының харазындан эвес байдалдарга хууда амыдыралымда таваржып чораан чижектерим моон-даа хөй чугаалап болур мен, ынчалза-даа ук материалды [illegible] болганымда «[illegible]» [illegible]. Токаның тураскаал дугайынче бодалдарымче катап эглип келийн.

Токаның хөрек тураскаалынга хамаарышкан материалдар «Шын», «Тувинская правда» солуннарга элээн хөй парлаттынып келди. Мен янзы-бүрү кижилерниң аңаа хамаарыштыр бодалдарын төнчүзүнге чедир номчуп танышкаш, оларның бодунуу-биле деңзигүрлеп көөр деп сорулганы салып алгаш турган кижи мен. Ам ону кылып оралдажып орарым дээ ол.

Бир-ле дугаарында хүндүлүг хоочуннар Артем Борбак-оол биле Иван Комбунуң Токаның тураскаалын Петр 1-ниң, Богдан Хмельницкийниң, Юрий Долгорукийниң тураскаалдарынга «дөмейлээн» бодалдарынга чөпшээрешпезимни дорт-ла чугаалап каайн. Бо дээрге орус болгаш өске-даа чоннарның угаан-медерелинде аттыы калган, көңгүс бир аңгы ажыл-чорудулгалыг чораан маадырлар-дыр. Петр 1 Россияның эң баштайгы реформатор хааны-дыр. Богдан Хмельницкий дээрге Украинаны дайзыг Польшаның холгаарлаашкынындан хостап, Россияга каткан. Юрий Долгорукий Русьтуң тоо-бударгай княжестволарын каткаш, Москваның оон төвү кылдыр тургускан ноян-дыр. Олар диктаторжу политика чорудуп, боттарының чонунга удур хаңныг репрессиялар кылбайн турганнар. Ынчангаш Токаның дугайында чугааны чорудуп тургаш, орус төөгүзүнүң бүрүнгуларының бажын ковандаткан херээ чүү боор. Чугаа арыг тыва төөгү, арыг тыва удуртукчузунуң дугайында болганда аан. Чүве-ле болза «улуг акывыстан» чижек алыр психологиядан уштунар херек. Ындыг үе эрткен! Кижилер, үе, эрге-чагырга-даа өскерилген болгай. Сагыш-сеткилдиң, үзел-бодалдың эде тургустунуушкунун берге-даа болза, бир-тээ демократтыг чаартылгаларже углап бар чыдар болганывыста, эрги бодалдарывысты ажып эртер ужурлуг бис. Ийнзе, Токаның тураскаалын уран-чечен сиилбиг-биле холуп, хөйтпактаар шуут херээ чок. Чугаа уран чүүлдүң чогаадыкчы ажылының четпес талаларының дугайында эвес, а Тывага болгулаан хаңныг репрессиялардың база бир идепкейлиг хартаачызы, киржикчизи Токаның хүлер дашта сиилбээн овур-хевириниң дугайында болгай. Хоочуннар сиилбиг дег. Ынчангаш Токаның кестүп-ле турган тураскаалын Токаның ээс-тар, а уран чүүлдүң сиилбии-дир дээрге кайын боор. Уран чүүле, талантыга сылдаар, диктатор кижиниң овур хевирин [illegible] чок боор. Токаның тураскаалын дүжүрүп каапта, Тоорушчалай Ондарның талантызы бакырап, тыва скульптураның хөгжүлдезин суларай бээбес. Төлептиг кижилерге тураскаалды сиилбиир арга авторда бардыр. Кымнарга бе? Токаның дорт киржилгези-биле актыг черге боолаттырып өлүрткен Чүрмит-тажылар, хемчик-оолдар, танчайлар, тыва бижиктиң эң баштайгы үндезилекчизи Лопсан-Чимит эртемден суглар чок бе! Ёзулуг тураскаалын тургузар ужурлуг төлептиг кижилеривис ол-дур! Токаның тураскаалын чоннуң күзели-биле кылган дээрге, арай частырыг харын-даа мегелепкен ышкаш апаар боор. Партия, совет органнары ындыг шиитпирлиг-даа турду ыйнаан, ынчалза-даа чоннуң күзели-биле дээрге... кандыг-ла болду, хүндүлүг хоочуннар. № 167 «Шынга» парлаттынган Кызыл-оол Моңгуштуң бодалдарынга долузу-биле каттыжар мен. Мээң бодалдарымның хөй [illegible] Сөөлүнде Чыртай-оол Оюнуң бодалдарынга [illegible] чугаалаар, автор ук бодалдарының «ак чүүргүзүн» доозааш, мынча демдеглептиди: «С. К. Тока буруулуг боордан башка, оон ажы-төлү, төрелдери буруулуг эвес-ле болгай. ...Токаның ажы-төлүнүң, төрелдериниң сагыш-сеткилинге дыка берге-дир». Автор ынча деп бижип турар. Чон караан хазыктап, кулаан кумнап албаан. Кайы-даа, кандыг-даа деңнелге Токага хамаарышкан чугаа чорудуп тургаш, оон ажы-төлүнүң, төрелдериниң адынга хамаарыштыр багай чүве чугаалаан кижини кым-даа дыңнаваан. Тока дээрге оон ажы-төлүн, төрелдерин истеп-сүрбээн, ажыл-агыйын кылып-кыйбаан Тыва чоннуң мерген, уян, маажым угаан-медерели ындыг частырыгны хуумну кылбас-даа. А Токаның репрессияга таварыштырып турган кижилериниң ажы-төлүн, төрелдерин, өг-бүлезин харын каржы-дошкуну-биле истеп-сүрүп, харын-даа боолаар кижилерин боолап турган болгай. Амгы үениң кижилериниң чүгле төөгүнү шын тургузар дээн үзел-бодалын, чаагай сорулгазын Токаның чорудуп турган диктаторжу ажыл-чорудулгазы-биле деңнеп, дөмейлеп болбас. Ол дээрге Токаның удуртуп турганы репрессиялары эвес-тир. Токага хамаарыштыр мээң үзел-бодалым бир аңгы-даа болза, оон оолдары Владимир, Виктор Токаларның тыва уран чүүлдүң сайзыралынга киирип чоруур улуг үлүг-хуузу дээш, оларның талантызынга мөгейип чоруур мен. Каш боорбак чонунга удур хаңныг репрессияларны чорудуп турган кижиниң оолдары-дыр бо деп бодал мээң бажымга хензиг-даа када кире дужуп көрбээн.

Эрге-чагырга, эрге-дужаал мөңге турбас. Амыдыралдың хөгжүлдезиниң чаартылгазының айтыгчы ол өскерлип, солчуп турар. Оон диалектиказы ындыг. Партийжи номенклатура Токага тураскаалды тургузуп тургаш, оон күрүне тургузуунче, эрге-чагыргаже холгаарлаан политиказының мөңгезинге бүзүрели күштүг турган хевирлиг болуп, бис эрге-чагыргада олурувуста Токаның тураскаалы шимчевес деп бодапканнар чадапчок, ынчалза-даа...

Ынчалза-даа үе, ниитилел тургузуу чаартынып, национал угаан-медерелдиң оттуушкуну кедурлуп, чоннуң эрткен төөгүзүнче көргүлүкчү ескерилген. Эрге-чагырганың башкарылгазы-даа болза өске салгалдың, өске үзел-бодалдыг кижилерниң холунда апарган. Ынчангаш Токаның тураскаалынга хамаарыштыр дорт болгаш шынгыы түңнелди үндүрер ужурлуг бис. Бо айтырыгны шиитпирлеп тургаш, эрги чанчылывыс ээрил. Саян артынче көөргени ажывыс чок. Ол дээрге бистиң боттарывыстың иштики херээвис-тир. Дидим, хамаарышпас ажыл-херектерни кылып өөренип апаар бис. Чугаа болуну-на каш санныг чонунга удур кээрген чок үүлгедиглерни кылып, алдар-алы хан-чиин, өлүм-чидим-биле холбашкан кижиниң дугайында болганда, аңаа келдерел, өршээл дугайында бодал турбас ужурлуг. Бистиң келир салгалдарывыска оон ындыг алы дөмей-ле үлегер-чижек болуп арттывас. Амгы бо хүнүң салгалының кижилери Токаның тураскаалын дужуруп диттикпейн-даа барзывысса, келир салгалда [illegible] бистиң ажы-төлүвүс ону кылып, бистерге хамаарыштыр чеме сөстерин чугаалай бээрлер. Токаның тураскаалын бо хүн камгалап-хумагалап-даа алырывыска, алызында барып ол дөмей-ле мөңге артып шыдавас. Төөгүнүң-даа, амыдырал философиязының диалектиказы-даа ындыг. Токаның эрткен ажыл-чорудулгазының «чажыт» кара арыннары ам-даа ажыттынар. Ындыг болганда, бистиң моон соңгаарғы аныяк-өскенивис оон хөрек тураскаалынче хүндүткелдиг, чоргааралдыг көрүп, аңаа чечектер салыр бе, ынчаш? Чок, ынчакмастар. Чүге дээрге олар ада-өгбелериниң актыг черге төккен ханын, хилинчээн уттуп шыдавастар.

Репрессияга таварышкаш амы-тынындан чарылган кижилерниң ажы-төлдериниң сөөлгү негелдезя, мээң бодаарымга, чөптүг херек. Амыдыралдың дургузунда «контр уруу», «контр оглу», «контр кадайы», «контр төрели» деп коргунчуг ат эдилеп, ажыг-шүжүгнү, сагыш-сеткилдиң эрээ-човулаңын көрүп келген кырган-дижек кижилерниң шын бар бе, чок бе деп айтырыгга харыы тыппайн муңгараан, муңчулган, килеңнээн угаан-сарыылының сөөлгү кыйгызы кылдыр бодум хуумда хүлээр, билир-дир мен. Ындыг орукту эрткен хүндүткелдиг кижилер аш чарлап, Токаның тураскаалының чанынга олуруптар болза, Тываның хөй-ниитизиниң аңаа хамаарылгазы көңгүс бир өске болур. Ол дээрге амыдыралдың мерген, парын оруун эртээн аныяк, кежи чалыы кижилерниң акциязындан бир аңгы акция кылдыр хүлээп алдыңар апаар. Аныяктарга хамаарыштыр бис: «Тенек-сакпай чүвелер ынчап турарлар ыйнаан» деп болур бис, а бо кырганнарга хамаарыштыр ынча деп шыдавас бис.

Тыва Республиканың Дээди Совети Токаның тураскаалынга хамаарыштыр түңнелди ам удаваас болур сессиязынга «өөр» деп доктаалды хүлээп алган чүве болганда, аңаа Дээди Совет кежигүннериниң-даа, депутаттарының-даа чоннуң болгаш хөй-ниитиниң үзел-бодалын шынгыы өөренип көрүп тургаш, төөгүнүң шын арыын ажыдып, чөптүг харыыны бээр боор дээрзинге бүзүрээр апаар бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Токаның тураскаалының турар-турбазының дугайында чугаалар, шуугаазыннар моон соңгаар катап тургустунуп, республиканың политиктиг амыдыралынга капсырлашпас болур ужурлуг түңнелди үндүрер үе, хөй-ниитиниң үзел-бодалы негеп келген.

Михаил **ДУЮНГАР.**
Журналист.

Рынок болгаш садыг

АМЫДЫРАЛДЫҢ ААЙЫ ЫНДЫГ

Черби суурнуң бир кудумчузунда сес дугаарлыг аъш-чем магазини хүннүң-не ажык турар. Магазинде барааннарны келген улус эргий көөр. Саян артындан чүдүрүп эккеп, чонга садыглаар чемнерниң шуптузун мында делгээн.

Ол магазинниң садыгжызы Чечена Конзановна Куулар кымга чүү херегин айтыргылаар. Малчыннарга бээр чемнерни ылгай салган. Суур улузунга база бараанны даңзы барымдаалап садар. Өртектер улуг-даа болза, садып алыр апаар. Амгы амыдыралдың ужуру ындыг. Бир угда эндере аптар дээрге база болдунмас. Чамдык чемнерни алырын чижеглеп каан. Шаанда дег сагыш ышкаш чүве кайда боорул аан.

Садыгжы Куулар Чечена-ның чанында идегелдиг хемчээкчи — деңзизиниң кырынга барааннарны сала каапкарга, кызыл согунчугаш чеже болганын дораан айты-ла бээр. Самбын база чанында белен чыдар. «Чаңгыс көпеек-даа дудуу кылдыр санаваз» дээнзиг, бо самбының салааларында быжыглаан борбак ыяштар холдуң аайы-биле чүгүрүптерге, хөй-көй түңнер садып алыкчының чүрээн саргыдар. Ол база-ла амыдыралдың аайындан, алыс ужур-чөвүнден ындыг. Садыгжы ону бодап каап, улуска барааннарны сөңнеп эрттирип-ле турар.

ЧУРУКТА: Черби суурда чем садылының садыгжызы Чечена Куулар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ЧЕРИВИСТИ БАЙЛАКШЫДААЛ

Тыва чоннуң эрткен үе төөгүзүнде
Дыка-ла хөй төре солчуп бодараан дээр:
Чыжыы бажым, кызагдал-даа, хинчек шагы,
Дыштыг үе, хосталга-даа база турган.
Үе-чада аайы-биле сайгарбас мен,
Үзел-чаңгыс силерге хөннүм сөглеп.
Үргүлчү-ле хөрээм өйер бодалдарны
Үлежиийин, дакпыш чүрек хосталыр боор.
«Акты ак дээр, караны кара дээр» деп
Ада-өгбе чагаан сөзү — даңгырак ол.
Агын ылгап сөглээр болза, Октябрьдан
Аас-кежиин амзай берген эвес бис бе?
Чаңгыс кижи назыны дег чеден чылда
Частырыглар турган-даа бол, чаартылга хөй.
Чижек кылдыр херээженниң овуруң мен
Чиге сөглеп, бадыткалды кылыр дээн мен.
Ажык отту буруладыр үрүп орар
Ава кижи овуру мээ эргим-даа бол,
Карак ажыыр ыштыг өгүн караңгызын
Канчап черле «чыргал» дээр боор.
Дерип каастаан, делгем чырык бажыңнарда
Телевизор баарынга олурупкаш,
Делегейни дескиндир көөр бистерлерни
Демги өгде авазыска канчап деңнээр.
Ол-ла бүгү чыргал боду моорлап келбээн;
Октябрьның, Лениниң ачызы-дыр,
Ам кээп даан ээрген тарбаган дег
Алгыржырлар, алыс хандыр боданыңар!
Төөгүнүң, келир өйнүң нүүрүнге
Төлеп болуул, арын-нүүрнү оскунмаалы,
Ада-өгбе чагаан сөзүн сүлде кылгаш,
Ак-көк Тыва черивисти байлакшыдаал!

Алдын-кыс КОМБУ.

ХООЙЛУЖУТТУНГАН ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕР

Черлик диириг амытаннар — аң-меңниң төтчеглекчилериниң болгаш оларны камгалаар хүлээлгелиг, боо-моңгу эдилеп чоруур кижилерниң дугайын моон мурнунда-даа солуннарга үргүлчү бижип келген болгай. Бо дугайында айтырыг амгы-даа үеде эң чугула боор арттывышаан, үзе шиитпирлеттинмээн деп дорт чугаалаар херек. Чүге дээрге бойдусту, оон иштинде черлик диириг амытаннарны камгалаар хүлээлгелиг безин кижилер кандыг-даа чөпшээрел чокка, ол хамаанчок, аңнаары хоруглуг черлерге безин аң-меңни кара тулазында кыра адып, узуткап турганының таварылгаларын сөөлгү үеде болгулаанын билир бис. Ол дээрге херек кырында туттурган таварылгалар-дыр. Туттуруп, илереттинмээни та чеже чүве.

Мен бодаарымга аңаа, бөдүүн төтчеглекчилерден хоойлужуттунган дээрим төтчеглекчилер аң-меңни хөйнү узуткап турар. Чүге дээрге ындыг кижилерде чөпшээрелдиг боолар база хөй. Янзы-бүрү марканың дуран хараалдыг, кончуг ыракшыл болгаш араалыг боолар кымнарның холунда деп? Черле ынчаш бистиң республикага хуузунда боо садып алырын, оларның хуваалдазын, чөпшээрелин чүгле таныш-көрүш, төрел-тала азы эрге-дужаал барымдаалап кылып келген деп чугаалаар болза, черле частырыг болбас боор. Оларның аразында хээли алырлары база бар боор магатчок. Бир эвес талттыг тодарадып көөр болза, мындыг байдал тодаргай бадыткаттынар-даа. Ынчалза-даа кым-даа ынчаар тодарадылга кылбас, кылыр хөннү-даа чок дээрзинге бүзүрээр мен.

Чүге дизе хамык кончуг боолар Кызыл хоорайда ажылдап, чурттап олурар янзы-бүрү албан-дужаалдыг, харыысалгалыг даргаларның, азы оларның чоок кижилериниң холунда. Районнарга хамаарыштыр алыр болза, байдал база-ла ындыг. Чамдык кижилерде ийи, үш-даа янзы-бүрү марканың араалыг улуг бооларының барын чоп чугаалажып турар. Шак мындыг күштүг араалыг бооларны эдилеп чоруур кижилер кандыг-ла-бир арга-биле оларның ажыын көрүп турар деп чүве билдингир. Араалыг бооларны каш чыл эдилеп чоруй, дегбестээн, иштин хозаан дээш-ле, дужаап каштың чаа бооларны ап турар болгай. Ол бооларның иштин хозагыже чедир ынча дыка чүнү боолап турарлары? Боттары-даа аңнап турар, эш-өөрүнге, дөргүл-төрелинге-даа ачыладып, саттырып четтирип олурарлар деп чүве база билдингир-дир.

● Бөдүүн төтчеглекчилерге бодаарга, хоойлужуттунган төтчеглекчилер аң-меңни оранчок хөйнү бүдүү узуткап турар;

● Янзы-бүрү маркалыг, дуран хараалдыг хуртун боолар Кызыл хоорайда улуг албан-дужаалдыг кижилерниң азы оларның дөргүл-төрелдеринде;

● Аңныыр сезоннарында хамык лицензияларны аңчы эвес даргаларга хөйү-биле берип турар.

Моон мурнунда чылдарда хуузунда араалыг ыракшыл бооларлыг кижилер лицензияларлыг болур ийик чоп. Оларның хуусаалары төне бээрге, шынныг, шынныг эвес-даа аргалар-биле узаттырып ап турган. Амгы үеде холунда ындыг чөпшээрелдиг кижилер бар-ла ыйнаан харын. Оларны хоойлу-дүрүм ёзугаар узаттырып, эдилеп турар болбайн аан.

Аңныыр сезоннарының үезинде аңныыр-тывыш ажыл-агый черлериниң, штаттыг аңчыларның санындан аңгыда аң адарының лицензияларын үстүнде чугаалаанывыс ок-боолуг кижилер база хөйнү ап турар.

Оон аңгыда база бир таарымча чок чүүл бар. Моон мурнунда аңныыр-тывыш ажыл-агыйлары лицензияларны бригадалар аайы-биле хуваап берип турган. Бир бригадага-ла колдуунда 3 кижи бар болур. Оон-биле кады ол үш кижи бүрүзүнге үш аңгы араалыг боону база бээр турду. Ол үш дуржулгалыг аңчы кады аңнаар деп бодаар силер бе? Ындыг чүве канчап турар боор! Олар ыяап-ла үш аңгы аңнаар болгай. Ынчангаш олар хары угда үш аңны ужуруп болгайлар. Ындыг таварылгада артык аңның эът-кежи кайнаар баарыл? Бир эвес бөдүүн аңныыр сезонунда олар ынчаар аңнаар болза, кандыг түңнел үнерил. Ээн тайгага оларны тура көрүп, хайгаараар арга база чок. Олар, чөпшээрелдиг аңчылар, аң-меңниң баш санының, курлавырының эвээжээринге багай салдарын чедирбес кылдыр боттуг хемчеглерни ап, шыңгыы контрольду тургузар үе келген деп бодаар мен. Чогум-на оон ужурундан ындыг кижилерни хоойлужуттунган төтчеглекчилер деп адап, бижээнимниң ужуру ол чүве.

Адактың соонда мээн мындыг саналым бар, хуузунда эдилеп турар бүгү араалыг бооларны чогуур органнар хавыргаш, оларны тускай черге, сейфке кадагалаза кандыгыл? Ол бооларны ээлеринге чүгле аңныыр сезонунуң үезинде азы лицензия алганда, берзе таарымчалыг. Ол ышкаш чамдык кижилерниң артык араалыг бооларын хавыргаш, аңчыларга, малчыннарга болгаш өске-даа кижилерге садары чугула. Лицензия ёзугаар аңнаар үеде бригадалар тургузуп, оларга чөпшээрээн санындан арттыр аң өлүрерин хоруур херек.

Рынок харылзааларының нарын үезинде Тыва Республиканың девискээринге аңныыр-тывыш ажыл-агыйның чаа негелделерге дүүштүр организациязы негеттинип турар. Ынчангаш республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозу, ыяш ажыл-агыйының каттыжыышкыны, а ол ышкаш бойдус камгалалының өске-даа албан черлери аңнаарының чепсээнге шыңгыы контрольду тургузары чугула апарган-дыр. Чүге дээрге аңчы эвес-даа болза, боо-моңгу эдилээн-не кижилер хөй дээрзи ам чажыт эвес болгай.

Дерме ДОРЖУ.
Тес-Хем, Самагалдай суур.

Бойдус
болгаш
кижи

ПӨШТҮҢ АЖЫЫ

Бистиң республикада эң-не бүрүлүг ыяштарның бирээзи пөш бооп турар. Пөш дээрге чымчак породалыг, эң-не ажыктыг ыяш-тыр. Пөштен янзы-бүрү чазаныг кылыгларын бүдүрүп ап турары билдингир. Ынчалза-даа оон тооруу эң-не үнелиг продукт бооп турар. Бир эвес калорий талазы-биле алыр болза аңаа деңнежир чем аймаа чок деп хөөредиг чокка чугаалап болур. Оон үскүрү сүттен үш катап хөй.

Дагаа чуургазының, инек эъдиниң, сүт хоюунуң, хаван чааның калорийи түс-түзүнда 158, 214, 243, 615 болур болза, пөш тоорууну 688 чедип турар. Ол саннарның аразында илгалы кайы хире-дир! Оон тоорууну чемгир, хоолулуу оон-на көстүп турар-дыр.

Пөштүң тоорунга үндезилээш, янзы-бүрү аарыгларны эмнээр бүдүмелдерни кылып турар. Ону амданныг чемнер, ылангыя конфета, чигир кылырынга база ажыглаар. Ол ыяш узун назылыг — 500 чыл чедир үнүп, чурттаар аргалыг. Тооруун 20—70 чыл иштинде өзүп үнгеш, бере бээр. Тоорук дүжүдү оон 250 чыл иштинде чуртталгазының үезинде үнер. Ону чазап, ажыглаар-ла аргалар хөй. Чижээ, карандаштарны чүгле пөш ыяш-биле кылып үндүрүп турар. Янзы-бүрү чараш мебельдерни база оон чазаар, хөгжүм херекселдерин база кылыр.

Пөштүң, оон ажык-дузазының дугайын эртемденнер 18-ки чүс чылда Сибирьге чорааш, делгеренгейи-биле бижип, шинчилеп каан.

Найгын-оол ДАМДЫН.

ХАЖЫДЫЫШКЫННАР ХӨЙ,

БОЛЧУКЧУЛАРЫ БАЗА ЭВЭЭШ ЭВЕС

Сөөлгү үеде өртектерниң өй-хемчээл чок өзүп турары чоннуң чөптүг негелде-хомудалдарын болдуруп турар. Өртектерниң хемчээл чок өзеринге хуу болгаш хуужуткан садыгларга хамаарыштыр Россия Чазааның 1992 чылдың январь 21-де хүлээп алганы № 132-Р дугаарлыг айтыышкынын ёзугаар өртектерниң кырынга садыгның немелде өртектерин (торговые надбавки) кызыгаар чок салганы салдарлыг болуп турар.

Ынчап кээрге, өртек хынаар инспекцияның талазындан амгы үеде хуу болгаш хуужуткан садыгларга барааннарның өртектерин хынаары шуут болдунмас болган.

Өртектерни барымдаа чок черге өй-хемчээл чок өстүрбезин база өртектер өстүргеш, артык орулга алган албан черлерин, организация бүдүрүлге, транспорт, харылзаа, чонга ачы-дуза чедирилге, садыг-саарылга дээш, өске-даа черлерни Тыва Республиканың Чазаанда Өртек талазы-биле комитединиң талазындан доктаамал хыналдаларны чорудуп турар.

1992 чылдың бирги чартыында Өртектер комитеди республиканың 11 бүдүрүлге, 133 садыг-саарылга, 35 ниитиниң чемненилге, 9 чонга ачы-дуза чедирер, 9 коммунал ажыл-агый, 8 транспорт болгаш 11 оон-даа өске адырларның черлеринге хыналданы чоруткан. Хыналданың түңнелинде 5 бүдүрүлге, 40 садыг-саарылга, 11 ниитиниң чемненилге, 1 чонга ачы-дуза чедирер, 7 транспорт болгаш 4 өске-даа адырларның черлеринде күрүнениң өртектер чурумунуң үрээшкинин болдуруп турганы илерээн.

Хыналдаларның түңнелдери-биле Россия Чазааның 1991 чылдың декабрь 19-та үндүргени № 55 дугаарлыг доктаалынга үндезилээш, Тыва Республиканың Өртектер комитеди бодунуң шиитпирлери-биле өртек чурумун үрээн черлерден 450,1 муң рубльди түс черниң бюджединче киирген. Оон иштинде торгаал 191,8 муң акша болуп турар.

Өртек комитеди бодунуң ажылын база шиитпирлерин Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Президентилериниң айтыышкыннарынга, Россия болгаш Тыва Республиканың Чазактарының доктаалдарынга үндезилээш, оларның күүселдезин боттандырары-биле чорудуп турар.

Ындыг турбуже Тыва Республиканың Күрүнениң арбитраж судунуң база оон даргазы Г. П. Стародубцеваның өске бодалдыг болуп турары элдептиг. Чижээнге мындыг чүүлдү киирер бодай-дыр мен.

1991 чылда Өртек комитеди Кызыл хоорайда бүрүткеттинген «АНТЕКС» деп акционерлиг ниитилелден бодунуң хуу садыгларын база Садыг министерствозунуң болгаш хереглекчилер ниитилелиниң садыг четкилерин тавартыр чижек өртек-биле даштыкы янзы-бүрү дайнаар резинкалар (жевательные резинки) саарып тургаш, чондан чүгле үш айның дургузунда мөлчүп алган орулгазындан 351,5 муң рубльди Кызыл хоорай бюджединче тыртар деп шиитпирлээн. Тыва Республиканың Күрүнениң арбитраж судунуң даргазы Г. П. Стародубцева 1992 чылдың апрель 7-де үндүргени № 1-14 доктаалы-биле комитеттиң шиитпирин күш чок болдургаш 351,5 муң рубльди хуу «АНТЕКС» акционерлиг ниитилелге эгидип бээрин негээн.

Россия Федерациязының Экономика министерствозунда Өртектер комитеди 1992 чылдың май 27-де Тыва Республиканың Өртектер комитединиң шиитпирин шын деп көргеш, Тыва Республиканың арбитраж судунуң доктаалын эде көөрү-биле Россия Федерациязының Дээди арбитраж судунче бижиирин сүмелээн, а Россияның Дээди арбитраж суду ук херекти хуусаазы эрткен деп чылдагааннааш, көөрүнден ойталаан.

Бо чүүлде эң-не элдептиг чүве Тыва Республиканың арбитраж судунуң даргазы Стародубцеваның хоойлу-дүрүмнү биле тура-ла, хуу акционерлиг ниитилелдиң талазынче шын эвес доктаал хүлээп ап турары база арбитраж судунга акционерлиг хуу ниитилелдиң өмүнээзинден Тыва Республиканың Юстиция министерствозунуң харыысалгалыг ажылдакчызы эш Д. И. Кольчиков дээрзиниң киржип турары болур. Оон аңгыда юридиктиг дуза дээш чарыгдааны (болавыже эш Кольчиковка) 17575 рубль түңнүг акшаны акционерлиг ниитилел Өртек комитединден база негеп турар.

Сөөлгү үеде чуртта сандаргай чорукту, хоойлу-дүрүмнүң дээштиг ажылдавайн турарын ажыглап алгаш, чамдык алыксак-чиксек кижилер чонну база күрүнени мөлчүп, садыг-саарылга дамчыштыр хууда байып турары дыка көвүдээн.

Ынчангаш садып алыкчыларны болгаш чонну камгалаар ажылга эрге-хоойлу органнарының талазындан мындыг шаптараазыннар таварыштырып турда, ол ажылды чорудары, ылангыя бо акционерлиг ниитилел-биле болган чүүлдүң сөөлүнде хуу болгаш хуужуткан садыгларга база өске-даа садыг-саарылга черлеринге өртек хыналдазы кылыры өртек инспекциязының ажылдакчыларынга дыка берге болуп турар.

Оон чылдагааны-биле амгы үеде өртек инспекциязында штат ёзугаар 4 ажылдакчыдан чүгле ийи ажылдакчы арткан ажылдап турар.

Чойгач-оол ОНДАР.
Тыва Республиканың Чазаанда Өртек комитединиң даргазының оралакчызы, өртек инспекциязының начальниги.

1200 ӨӨРЕНИКЧИЛИГ

— Эрткен өөредилге чылында кызымак, ак сеткилдиг ажылдаан башкыларның арга-дуржулгазын бо чылын база өөредилге-кижизидилгеге ажыглаар бис — деп, Кызылдың № 14 ортумак школазының өөредилге эргелекчизи Л. В. Ушакова чугаалады.

— Ылангыя 11 класстарның удуртукчу башкылары Л. П. Дьяченко биле В. Л. Перевалов эң ак сеткилдиг ажылдааның түңнелинде, бежен ажыг он бирги классчылар чедиишкинниг дооскаңнар. Олар ам чурттуң дээди өөредилге черлеринче шылгалдаларны эки дужааганнар — деп, школа директору Л. А. Галактионов немеди.

Бо чылын школада капитал септелгени чоруткан, ында ажылдар ам-даа доозулбаан, ынчангаш өөредилгени бир неделя соңгаарлаткан. Оон соонда күжениишкинниг ажылдаар апаар, чүге дээрге өөредилге программазын 1992-93 өөредилге чылында база чедиишкинниг доозар апаарын бүгү башкылар аазап турарлар.

Бо чаа өөредилге чылында мурнуку чылдарда ышкаш, школа чанының участогунче улуг кичээңгейни салырын биология башкызы А. В. Андросова база немеди.

Ниитизи-биле бо өөредилге чылында школада 1200 хире өөреникчилер хаара туттунган. Оон иштинде дөрт бешки класстар немежир. А эге класстарга тыва дылды Анжелика Чамзырын биле Татьяна Доржу олар өөредирлер.

Оон аңгыда ук школада тыва ийи эге класс бар, ындыг-даа бол, школаны холушкак школа деп адап болбас, чүге дээрге тыва өөреникчилер кончуг эвээш.

Сандан САНДЮ.

КАА-ХЕМНЭЭШ, ТОЖУ ЧЕТТИВИС

Тываның школаларында туризм бөлгүмүн эрттирип турар башкыларның семинар-походу июль айның 5-тен 25-ке чедир болган. Ону бо берге, аъш-чем талазы чегей үеде республиканың туристер станциязы болгаш башкылар билиин бедидер институт улуг деткимчени көргүзүп, организастап эрттирген. Оон эртер чери — Каа-Хем, Тожу районнарының девискээри. Эртер черивистиң хемчээли 350 км кылдыр көрдүнген турган.

Аңаа шупту 12 башкы кириштивис. Ийи башкы туристер станциязындан семинар эрттирип, ону удуртуп чораан. Олар болза — Сарыг-оол Кара-Салович Мөңге, Юрий Белекович Хертек.

Семинар-поход Каа-Хемниң солагай талазында турар Сизим дээр суурдан эгелээн. Ында колдуунда староверлер чурттап турар мындыг. Бажыңнарын чаа тудуг ыяжы-биле чаартып туткан, шупту дыт бажыңнар. Чурттап турары шырак, шыдалдыг деп чүве дораан илдең. Бажыңнарының даштында чиик машиналарны болгаш мотоциклдерни хөйнү көрүп болур. Шупту огородтуг, ногаа аймааң, картошканы хөйнү тараан. Турар чери аажок каас-чараш, чурумалдыг. Кол-ла чүве — чурттакчы чонунуң хүндүлээчели, чугаакыры бисти кайгатты. Ажы-төлү мырыңай эндерик. Сизим суурнуң старовер чурттакчыларындан эртер оруувусту, картадан шүүштүрүп, ылавылап айтырып ап-даа турдувус. Бисти аажок сонуургаар улус чорду, бажын чайып-чайып, чугаалаарлар: «Чүъктеп алган чүгү база аар, эртер оруу база узун» деп аан. Шынап-ла, бистиң эртер оруувустуң узуну 350 км деп үстүнде бижээн мен. Староверлерниң баш чайып турарында ужур-ла бар. Ол аңаа ак орук эвес, дыка берге — туулаа-хемнерни кежер, даг өрү аар чүъктүг чүткүдүп үнери, бадары, ушкан чудуктарны артап-соястап ажып эртери, ымыраа-сээкке ызыртыры дээш, оон-даа өске. Ону чүгле туризмге ынак, шыдамык кижи эртип шыдаар.

Сизимден үнгеш, Каа-Хемниң өрү чадаг базып оргаш, ол-бо талаже көрүп чорууурга, Тыва чуртумнуң каас-чаражы каракка улам тодазы-биле көстүп кээр чорду. «Чурукчулар болгаш болзувусса але, чурааштың улуг-улуг делгелгелерге киржип, Тывавыстың бойдузунуң чаражын көргүскен болза» деп, соонга чораан кезек башкылар чугаалажып-даа чордувус. Сизимден үнгеш ийи хонуп чораан, Каа-Хемниң оң талазында Үжеп деп суурга бичии доктаап дыштандывыс.

Ол база староверлерниң бичии чурттакчылыг суурy. Чону база-ла ажык сеткилдиг, хүндүлээчел улус болду. Бичии оолдар, уруглар бистиң соовустан эдерип, маңнажып, чүъктеп алган аар чүъгүвүске холдары-биле дээй каггылаптар-даа. Суурунда бичии садыы база бар. Оон аъш-чемге немей элээн бараан саттынып алдывыс. Суурнуң чону орук-чириин айтып берип, үдеп туруп калдылар.

Каа-Хемни өрү чоктаарга, хемниң уну улам кызаалап, шапкыны дам барып турар чорду. Ужептен үнгеш, үш хонганывыста, дүъш үезинде, үш бажың көстүп келди, бирээзин чаарты тудуң турар мындыг. Ында база староверлер бар болду. Бистиң-биле мендилежип, чүнү канчап, кайнаар бар чыдарывысты айтырып, бистиң салган айтырыгларывыска күзелдиниг-биле харыылап турдулар. Ол черниң адын олар Окчары дижир болду, а бис Ак-Чарык дээн сөс-түр кылдыр билип алдывыс. Инектери, аъттары лендии семис, хостуг оъттап чоруур, конгулуур баглап каан — оор-даа албас, магалыг.

Турисчи кокпалар-биле

Оон үнгеш, Конга хемниң эриинге одагланып, эрткен оруувусту сайгарып, семинар-походту уламчылап чордувус. Эртенинде, дүъш үезинде черниң черинде чурттап орар чеди старовер херээжен улуска таваржы бердивис. Кара-кара хептиг, аржыылдарын хавактай дүй тыртып алган, арыннары ак-ак, бисти кайгап турарга, ындыг ээн черге сагышка чүү-даа кирер чорду. Бис оожум, чаңгыстап кылаштажып чеде бергеш мендилежип, чугаалажырывыска, ындыг эвес, аажок чугаакыр, кайыын келгенин, кайнаар бар чыдарын айтырып, бажыңынче чалап аппаргаш, ийи тавак долу тайга тооруун үлеп берип, боттарының быжырганы калачик хлевин-даа кезип берип, бистиң-биле дыка үр ижин-кара чокка хөөрештилер. Бүгү назынында ашактарга барбаан, ол-ла боттарының чүдүлгези-биле чурттап келгеннер. Бирээзи бичиимде Улуг-Хем кожууннуң Баян-Колга чурттап турган мен деп хөөреп орду. Оларның хары 60 хап ажа бергенин чугаалап ордулар. Тарып, өстүрүп алган ногаа аймаан көрдүвүс. Хоорай-даа улузунуң дачазында ындыг огородтуг кижи ховар-ла боор. Кайгамчык сагынгыр-тывынгыр кылдыр тарап черге бе[illegible] Ында чүнү чок дээр, [illegible]лары база бар. «Черле староверлер ажылгыр, чугаакыр, багай эвес улус-тур, бис соора билип чораан-дыр бис» деп түңнелге келдивис. Ол черниң адын Шивилиг-Ой дээр болду. Оон 2 шак хире чорааш, Чендракты деп черге келгеш, дүъштеки чем кылып иштивис. Бо — староверлерниң эң сөөлгү турлаа, ында 2 бажың бар чорду, улус-даа үнмес-кирбес, черле ээн бажыңнар боор. Дүъштеки чем соонда дыштанып олурувуста, бистиң чанывыска сиген кезип, улгады берген ийи херээжен кижи чедип келген, аңаа көрүп орар эвес, элчок болгай, оларның кадырларын дилеп алгаш, элээн черни кезип дузалаштывыс-даа. Түңнелинде 2 аажок улуг каравай дээр хлеб-биле шаңнаткан болгай бис. Черле дыка-ла ажылдаар боор улус чорду. Оон чоруткаш, шала кежээликтей, Үнжей-Аксынга хондувус, бо хем Каа-Хемче кирип агып чыдар. Маңаа шаптараазыныг моондактар эртер талазы-биле практиктиг кичээл эрттирдивис. Үнжей хемден сыырткыыш-биле балыктап-даа турдувус, холга сыңмас улуг кара кадыргылар ында чорду. Аъш-чемге берге үеде дыка-ла камналгалыг боор чорду. Эртенинде Үнжей хемни өрү ескептивис. Каа-Хемивис соовуста чыдып калды. Ам Тожу районнуң девискээринче углай бар чыдарывыс ол. Ам чедер черивис — Тожунуң Маймахаш аржааны. Аңаа моон мурнунда бистиң аравыстан кым-даа чорбаан. Бис чүгле картаның дузазы-биле, бедик-бедик арт-сыннарны ажып, терең сугларны кежип чорааш, чүгле 6 дугаар хонуувуста аңаа чедип келдивис. Маймахаш аржаанынга чедер дээш, алды хонук иштинде кандыг-даа бергелерге таварыштывыс, көрдүвүс. Турист кижи кезээде серемчилелдиг болуру артык эвес деп чүвени боттарывыска шенеп, караавыс-биле көрдүвүс-даа. Бир бедик арттың кырынга үнүп келгеш, дыштанып орувуста, чаъс чаап, диңмирей берген. Бөлүктүң удуртукчузу С. К.-С. Мөңге чаашкын, диңмирээшкин үезинде ынай-бээр кылаштавас деп чагып орда-ла, чамдык туристер кылаштажып, карта көрүп эгелээн. Ол аразында хамык серемчилел чидип, эртер оруувусту карталап көөр дээш шуптувус туруп кылаштажып, чаңгыс [illegible] [illegible]те, кезек када хенертен ыржым-шыпшың ышкаш апарган, мээң холдарым ток-биле сопкан ышкаш, сирленейнип, өрү көдүрлүш деп чорда, чанныкчык-ларс дээнин билдим. Ол аразы 2-3 секунда болган боор, мээң кээримге, дарызыы кончуг, хамык өөрүм черде, човууртаар-даа улус бар, мээң оң талакы будум бастынмас, бир-ле оорук чүве биле дөмей чымыраар, оң талакы холумнуң бажы туттунмас, билинмес, ам канчаар, чыдар эвес, бичиилеп, чоорту шимчеңип, аай-дедир базып тургаш, чүгээртедип алгаш, өөрүмге дузалажып кириптим. Кижи бүрүзү бот-боттарынга дузалажып, эш-өөрүн чүгээртедип эккелген. Биске чанныкдүшкен болган, харын-даа өршээл болган. Аас-кежиң бооп, шупту ток эртпес резин идиктерлиг чораанывыс чаяан-на болган. Чанывыста чанныкдүшкен черни көөрүвүске, хоорганнай чара шаап чоруй барган чорду. Ындыг үеде чүгле бот-боттарының деткимче-дузазы улуг рольду ойнаар чорду. Аът оруу-биле чорааш, 6 дугаар хонуувуста аржаанга чедип келдивис. Аржаан каас-чараш черде турар, долгандыр шиви, чойган, пөш үнген. Аржаан — хемниң эриинде, Маймахаш хемниң солагай талакы үнген аксында чыдар. Дыштанып турар кижилер эвээш чорду. Чүге дээрге чедери берге, чүгле аът-биле Тожунуң болгаш Каа-Хем районнарының чурттакчылары келир. Бо аржаан изиг, +39°С. Казанак бажың иштинде ванна бар, аңаа 10-15 минута чыдар. Ижер чылбай аржааннары база бар, ижин баарга эки, карак аржааны, хөрек аржааны дээш, оон-даа өске. Келген улус сегип алгаш чоруп турар чорду ийин.

Бис аржаанга кирип, дыштанып, ыяш-дашка орлуп калган идик-хевивисти кектеп даарап, хостуг үевисте балыктап, дыка эки дыштандывыс. Баштап чораан башкыларывыс С. К.-С. Мөңге, Ю. Б. Хертек олар кежээки олаглып турда, туризм талазы-биле лекцияларны номчуп берип турдулар, билдинмейн барган айтырыгларны сайгарып, чамдыкта маргыжа-даа бээр чордувус. Аржаан-биле байырлашкаш, Хараал алдын уургайы кайы сен дээш, ыңаар чоруптувус. 3 хонуп чорааш, аңаа чедип келдивис. Мээң ийи хонук иштинде алдын уургайы-биле таныштывыс. 8-9 хире бажың бар, мында 20 хире ажылчын ээлчежип ажылдап турар мындыг болду. 15 хонгаш-ла Кызылдан күчүлүг автомашиналар ээлчег улузун чедирип кээп турар. Хараал дээрге хем ады, шору улуг, балыктыг хем чорду. Мында столовая чок, ажылчыннар складтан чемни бижидип алгаш, боттары кылып ижер. Электри чырыын ийи улуг трактор хөрээ ышкаш дизель берип турар. Чырык дүнекиниң 12 шакка чедир кывар. Хлебти мында быжырып турар пекарня бар. Баня ажылдап турар. Алдын уургайының турар чери каас-чараш, бойдус чурумалдыг. Ол хирезинде чоок-кавы черлерниң үрелгени аттыг, бульдозер-биле черниң кырын, ыяш-дажы-биле катай, кайы хамаанчок аай-дедир үстүрүп каапкан, демирлес ында-мында октаттынган, черле дыка-ла кам чок чорду. Танкетка дээр илчирбелиг машина бар-дыр, оон эрткен черин көөрге, черниң кырыкы картын сывыра сокпушаан, оът-сиген, кат-чимистиң дазылын тура тыртып аппаар чорду. Чыл-чылы-биле аңаа маңнадып кээрге, бойдуска дыка-ла хора чедирип турар.

Хараалдан ырда кирген кайгамчык чараш Азас хөлче базыптывыс. Ам чүгүвүс чиигеп, аъш-чемивис эвээжей берген, алыс боттарывыс кылаштаарынга чаңчыгып, походтуң хонуу доостур чыгай бээрге ындыг бе, хей-аът кире берген чоруп ордувус. Ийи хонуп чорааш Азас хөлдүң кыдыынга хондувус. Хөлдүң суу чылыг, хөөредип чугаалаарга, хойтпак тиккен чылапча суу ышкаш, Азас чүгле ак-чаъстай бергенде кончуг эяспас, чагташ туруп бээр. Бис база аңаа таварыштывыс. Азас турбаазазында шоолуг кижи-даа чок, каш-ла кижи көрдүвүс. Черле бо чылын дыштаныкчылар эвээш болган хире. Хөлдүң кырында үнүп келген ак өңнүг лилия чечектерни магадап көрүп, Ногаан хөлге база четтивис. Азастан Адыр-Кежиг баар машина таваржы берген, аңаа олурупкаш, Адыр-Кежигге хондувус. Эртенинде Адыр-Кежигниң совхоз автобузу-биле Тоора-Хемге чеде бээривиске, теплоход чоруй барган. Ам район төвү Тоора-Хем-биле таныжып, таныш-көрүштеривистиң бажыңнарынга кирип, хүндүледип хонгаш, эртенинде теплоходка олурупкаш, Бии-Хемни куду аъштанып-чемненип, ырлап-хөөмейлеп чорааш, Кызылга чедип келгенивисти эскербээн болдувус.

Семинар-турисчи поход ынчаар бодунуң маршрудун төндүрген.

Александр ООРЖАК,
Кызыл районнуң Пионерлер бажыңының методизи.

ОРУКТУ БЭЭР, ДЕТКИИР

Чогаалчы Александр Фадеевтиң-биле алырга, «Литература ыдыктыг эртинелериниң эң-не ыдыктыг эртинези-дир».

Бистиң республикада эки шынарлыг чогаал номнарын бижип каар ындыг чогаалчылар эвээш эвес. А ону парладып алыры эң-не берге айтырыг болуп артпышаан. Үнер ужурлуг чаяанныг чүвени доңуракка хөөп-даа каарга, үнүп келир болгай. Эки чогаалдарның үр үеде чырык көрбейн чыдып бээр, янзы-бүрү чөптүг эвес чылдагааннарга чыттыр бастырар чоруу чогаадыкчы амыдыралдың бурунгаар хөгжүлдезинге дыка-ла шаптык болуп турар. Эки шынарлыг чогаалдарны чон четтикпейн манап турары билдингир болгай.

Шынарлыг, амыдыралды шынныы-биле көргүскен, үениң негелдезинге тодаргай харыызын берип турар, амыдыралдың бүлүртүн караңгы талаларын «чырыдып турар эки чогаалдарга ажык орукту бээр, оларның авторларынга үе шаанда чогуур деткимчени көргүзери күзенчиг. Чогаалчы кижилер чоннуң херээ дээш кезээде сагыш човап чоруур, бодуң эки чүүлдер-биле үргүлчү чепсеглеп, чонга чүнү сөңнээрин, чедирерин боданып, планнап алган чоруур, эң-не ак сеткилдиг, кежээ, кызымак, туруштуг, төлептиг, быжыг тура-соруктуу-биле чон аразында онза бүдүштен быштынган кижилер ышкаш кылдыр кестүп, ажылдап чоруурлар. Чогаадыкчы интеллигенцияның аразында чалгаа, шаарланчак кижилерни дилезе-даа, тывылбас деп бодаар мен. Оларның хамаарыжып ажылдап чорууру администрация, эрге-чагырга органнарының талазындан чогуур деткимче ындыг-ла эки эвес болуп артпышаан.

Чогаалчы кижи деп кандыг кижиниң ынча дээрил? Ол дээрге кижи төрелгетенниң эң чугула херектерин кажан кезээде истеп, ону төөгүге арттырып чоруур кижи-дир. Өске кым-даа эвес, чүгле ол амыдыралдың улуг-биче кандыг-даа талаларын номчукчуларга чедирип шыдаар. Чогаалчы кижи чүрээ сокпастаары-биле кады өлүп кагбас, а оон чогаадылгазы чонга, чиитилелге херек чок апаары-биле кады өлүр. Идея талазы-биле бүзүрели, бодунуң үзел-бодалы, туружу дээш шиитпирлиг демисел чокка чуруукчу-даа, чогаалчы-даа, композитор-даа кижи долу үнелелди ап, ёзулуг чогаалдарның тургузукчузу болуп шыдавас деп бодаар мен. Ынчангаш дилээр, тывар, демисежир, тиилээр — сорулга ындыг. Мырынай чоокка чедир-ле бистиң республикага чүгле ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери болуп турган каш хоочун чогаалчыларны чогаалчылар деп санап турганы чажыт эвес. Өске чогаадыкчы интеллигенция база-ла шыдаар шаа-биле ажылдап, номнарны үндүрүп турган болгай. Оларга хамаарыштыр сагыш салыышкын, деткимче кызыы болуп келген. Бо талазы-биле сөөлгү үеде чамдык ажылдар чоруттунуп, республиканың Чогаалчылар эвилелин организастап, анаа талантылыг чогаадыкчы интеллигенцияны калбаа-биле хаара тудуп, кириштирип турары өөрүнчүг.

Ном парлалгазының кызыыдап келгенинде чөптүг чылдагааннарның турганы билдингир. Республиканың чаа типографиязының ажыглалга кирер талазы-биле чогуур хемчеглер алдынып турар болганда, парлалга херээ моон соңгаар үндезини-биле экижиир, харын ооң негелделери улгадыр дээрзинге бот дугайты бүзүреп турар мен.

Бистиң республикада сөөлгү үеде чечен чогаал критиказының дыка суларааны кымга-даа билдингир. Чогаалдар удаа-дараа парлаттынып үнүп турар. Кандыг-бир чогаалчының чогаадыкчы угланыышкынының азы кандыг-бир чогаалдың азы номунуң бижиттингенинге хамаарыштыр чөптүг, шынныг үнелелдер, эмик-чемирик черлерин эде тыртып алырынга дузалаакчы дег санал-оналдар, эки бижиттинген критика чүүлдери парлалгада ховартап бар чыдар.

Критика жанрының сорулгазы — литератураны кезээде туружундан ам-даа бурунгаарладыры-ла болгай. Ол чокта таптаашкынга чайлаш чок таваржыр апаар. Каш чыл бурунгаар критика деп чүл дээрзин эки билбес, оон туржук, бодунуң чогаадыкчы оруун безин эки тодарадып албайн тургаш, чогаалчыларны чөптүг, тодаргай барымдаа, фактылар чок черге эреңгей, хоозун сөстер-биле шүгүмчүлексээр, бодун тогдунуксаар чорук аныяктар аразынга тургулады. Ам олар харын шеглей бергеннер. Хоозун, эреңгей шүүтээзыныың ажык чогунга арай кажарай бергеш, мшиип, боданы бергеннери ол-ла боор он.

Хоозун шүүтээзын хоралыг дээрзин утпаза эки. «Литература дээрге чоннуң бодал сагыжының сөс-биле илереттинген дээди чадазы-дыр» деп, улуг орус критик В. Белинский бижээн. Оон оон ындай бижээни: «Элээн үениң дургузунда шүлүкчүнүң салдарынга алзып, оон карактары-биле көрген чүүлдеринге ынакшып, оон кулактары-биле дыңназап, дылы-биле чугаалавас болза, оон чогаадыкчы ажылын билип алыры чедип алдынмас». Шынап-ла, ындыг дээрзинге бүзүрээр бис. Орус азы даштыкы чогаалчыларның бижиир аян-хевирин, өттүнерин чамдык аныяк авторлар оралдажып турар. Тыва национал чечен чогаал хевирлеттинип тургустунгаш, кавайындан шагда-ла тура халып, ёзулуг тыва чогаал деп чүл дээрзин чонунга бараалгадып, чонунуң амыдыралы-биле сырый холбаалыг, делгемнерже дидим бурунгаарлап, чаа оруктарны изеп турар.

Д. И. Менделеев-биле хөй чылдарда кады ажылдап чораан алдарлыг химик В. Е. Тимошенко бир кошкак диссертация камгалалының үезинде улуг эртемденниң чугаазын бодунуң сактыышкыннарында кирген.

— Диссертацияларны ийи янзы бижиттинер деп, эртемден чугаалаан.— Бир кижи эртем чадазы чедип алыр сорулга-биле ону бижип алыр дээш таваржыкан-на теманы алтар. Мен силерниң диссертацияңарны ол сорулгалыг бижиттинген дивейн-дир мен... Өске кижи тодаргай теманы шилип алгаш, шудургу ажылдап, бичии-бичиилеп бижип эгелээр. Бижип туза-турза, оозу чоорту боду-ла диссертацияже шилчий бээр. Азы чеченчидип чугаалаарга мындыг. Бир кижи думбей караңгы черлеп суйбанып чораш, чок-ла болза душ боор ажыктыг чүвени тып аар, чок-ла болза хаваан деже үзүп алыр. Өске кижи бичии хензиг-даа бол, фонарын тудуп аар болгаш бодунуң оруун чырыдып чоруур.

Оон чорup орар аңгының айыы-биле фонары улам-на чырып кел чыдар болгаш, сөөлүнде барып, анаа долгандыр бүгү-ле чүвени чырыдып, тодарадып бээр электрилиг хүн апаар. Ынчангаш силерден айтырып тур мен: «Силерниң фонарыңар кайыл? Мен ону көрбейн тур мен».

Аныяк авторлар боттарының чогаадыкчы оруун кайын, канчаар, чүден эгелезе экил? Кандыг жанр оларга эң-не чоок боор турарыл? Боттарының талантызының чидиг бизин кайыже угландырза экил дээрзин баш бурунгаар тодарадып алгаш, ам ажылдаар болза эки деп бодаар мен.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң тургустунганындан бээр 50 чыл болган оюн бо чылдың ноябрьда болур. Бо юбилейге уткуштур республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери кандыг солун хемчеглерни боттандырарын планнап турар ирги? Чер-черлерге чогаадыкчы ужуражыышкыннар канчаар эртерил? Анаа кедээ авторларының киржилгези кандыг болурул? Мындыг чижектиг айтырыглар-ла хөй болгу дег. Чогаадыкчы күштерни чаңгыс аай агымче мөөңнеп каттыштырар, чер-черлерде чогаал каттыжыышкыннарының ажылынче хаңылаар, амгы бергелерни ажып эртериниң сорулгаларынче чогаадыкчы интеллигенцияның арга-курлавырларын долузу-биле угландырар ужурлуг деп бодаар мен.

Улуг-Хем бодунуң агымынче чүс-чүс хемнерни каттыштырып, күштелип албаан турган болза, ол океанче кирип агып шыдавас турган-на боор. «Улуг-Хем» сеткүүлче материал чорударга, алган-албааны-даа билдинмес, Улуг-Хемниң суунче кирип каапкан даш дег, сураг баар» деп, аныяк авторларның хомудалын чөптүг деп бодаар мен. Бир эвес четпестерлиг болган чүве болза, ону илередип, оларга сүмелеп кадып, харыылап берзе эки эвес бе? Ында ону харыылаар ужурлуг кижилерниң хүлээлгези, ажылы болгу дег. Бижимел ажылга кандыг-даа харыы бербес чоруктан ёзулуг бюрократия ыытталып турары кымга-даа билдингир.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.

ОГЛУМГА

Оъттап чораан малга безин
Озал-ондак турар болгай:
Кадар оъттан хара-даа
бээр,
Калбак даштан тал-даа
бээр.
Чуртталга дээш эрес-дидим,
Чула тутчуп чораан эшке
Хажыызындан тонун орар
Калаг, будук турар чүве.
Сорулганче чүткүп оргаш,
Соондува, мурнундува,
Катап-катап хынаттынып,
Хая көрнүп кичээнип чор.

Биче-оол ДОЮНДУП.

Эде номчуур

30-40 чылдарда база 50 чылдар үезинде бистиң республика девискээринге барымдаа чок черге репрессияга таварышкан болгаш оон сөөлүнде агарткан кижилерниң 1992 чылдың августуң 13-те үнген № 155 солунда парлаттынган данзызының дөрткү колоннзында № 199 херектиң бижимелдин мынчаар чазап номчуур:

199. Оюн Танчай Чыраплай, Таңдының Межегей сумузунга 1893 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 1938 чылдың октябрь 10-13-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле боолап өлүрер деп шииткен. Кызыл хоорайга чурттап турган, ТАР-ның Курбанкызының даргазы. РСФСР-ниң ДС-тиң кемниг херектер талазы-биле Суд коллегиязының 1964 чылдың сентябрь 3-те тодаратканын ёзугаар шииткелди күш чок болдурган, херекти РСФСР-ниң УПК-зының 5-ки чүүлүнүң 1 пунктузун ёзугаар соксаткан. Агарткан.

ЧЕРИНИҢ ЭЭЗИ

Көдээниң хөгжүлдезинге хөй чылдарда билдилиг удуртукчу боор келген С. Д. СЕДЕН-ООЛДУҢ 50 харлааанынга

Чемгерикчи, азыракчы
Черин-биле салым-чолун тутчу берген.
Көдээ чоннуң тура-соруун
Көдүрүптер чаяаны дээш четтирдим, эш.
Тараалан бай шөлдериниң хүннүң эргип,
Таңдыңдыва хымыс чажып,
Оларларда сүрүг-малды
Ончалап көөр чымыш ижиң нарын, өннүк.
Адан-өгбен чаңчылдарын
Арта баспайн чоруурунда ужур-ла бар.
Удуртукчу бодум мен дээш,
Улуургавас бүдүжүнде хүндүткел бар.
Ужур чок-ла сагынгыр сен:
Уттундурган аржааннын-даа ажыдыптар,
Эргин мыйыс эртине дег,
Элиледер, акша-мөңгүн апаар-дыр, эш.
Кол-ла чүве чонун-биле
Холбаалыында, туруштуунда турган боор ийин
Албатың боор ишчилериниң
Амыдырал, дыжын, кадыын бодаар-дыр сен.
Шагдач тура күзелдериң —
Саарылга, санажылга чораан болгай,
Тывынгырың, билдилиңниң
Лыңын ам-на холга туттуң, хостуг хөдел.
Дөңгүр оглу Сергей Седен,
Төрүттүнген хүнүң-биле холуң тудайн,
Чериниң ээзи Кижи болуп,
Сеткилдерге чечек тарып, чугдуп чору.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.
Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы.

САНАЛДАРЫН КИИРГЕН

Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелин Чөөн-Хемчик районнуң төвүнге чугаалажып көрген. Орта кедээ (хоорай) Советтериниң, суму (хоорай) чагыргаларының болгаш, доктаамал комиссияларның даргалары, активтер, араттар, композиторлар, хоочуннар киришкен.

Чөөн-Хемчик район Советиниң даргазы Т. Ш. Сарыглар Конституция төлевилели-биле таныштырган. Үндезин Хоойлунуң төлевилелин сайгарып чугаалажырынга чыылганнар идепкейлиг киришкен.

Районнуң кедээ ажыл-агый ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы Михаил Моңгуш сөс алгаш, Конституцияның төлевилелинде профэвилелдерниң болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының дугайында чүнү-даа киирбээнин айыткаш, оларның ажыл-чорудулгазы кандыг болурунуң талазы-биле төлевилелге киирерин саналдаан.

Алдын-оол Моңгуш саналынга чер-черлерде (суму, хоорай) чагыргаларының даргалары чааскаан ажылдаары берге болур, ынчангаш беш кижи составтыг коллегияны тургузары чугула дээрзин чугаалаан. Оларны депутаттарның иштинден шилип тургаш, сессияга соңгуп алыр.

Сайгарылгага киржип, санал бергеннер кол кичээнгейни ажылчы чоннуң социал камгалалын күштелдирериниче салганнар. Ылангыя хөй уругларлыг өг-бүлелерни, пенсионерлерни, инвалидтерни, өскүстерни канчап аъш-чем, идик-хеп, бажың-балгат-биле хандырарының айтырыглары чидиг тургустунган. Ук бергелерни ажып эртерде эрге-чагырганың чаа органнары чүнү кылза чогуурун орта чугаалап турганнар.

Бот-тывынгыр композиторлар Мерген-Херел Моңгуш биле Маадыр-оол Борбаанды Тыва Республиканың Күрүне Гимнинин төлевилелдеринге хамаарыштыр саналдарын бергеннер. Солуннарда парлаттынган ыдык ырларның төлевилелдериниң сөстери чеченин олар айыткан.

Дыка хөй хамаатыларның саналы-биле алырга, С. Сарыг-оолдуң сөзүнге В. Көк-оолдуң аялгазын чогааткан «Байлак чуртум» деп ыры Күрүне Гимнинге таарыжыр болуп турар. Бо ыры чүстүң сеткил-хайнынге тааржыр, оларны сорук кирип турар.

Конституция төлевилелин сайгарып чугаалашканы ол документиниң эки билип алырынга, ажыктыг саналдарны алырынга улуг деткимче болган.

Далар-оол ООРЖАК.

БАЛАТТЫНМАС ИСТИГ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

...рын экижидип, хууждулганы шаңкын чорудуп, орулгалыг ажылдаарын бодап, 7 кооперативти, 5 биче бүдүрүлге черлерин тургускан. Бир-ле дугаарында ол культураның болгаш дыштаныышкынның Оюн Күрседи аттыг паркты ажыглалче киргеш, барык-ла он чыл ажыг үе дургузунда наадым безин эрттирип көрбээн межегейжилерге баштайгы наадым байырлалын эрттирген. Ол парк танцылаар, спортчу маргылдаалар эрттирер шөлдерлиг, концерт, оюн-тоглаа кылыр тускай черлиг. Оон аңгыда, хлеб быжырар черни база туттурган.

Сүт болбаазырадыр цех тургускаш, оон араганы, ааржыны, саржагны, быштакты бүдүрүп ап турар. Ооң-биле чергелештир быштак кылыр цех база туттунуп эгелээн. Анаа ажылдаар оолдар Ачинск хоорайда өөренип турар. Ол республикада чаңгыс-ла быштак кылыр цех хүнде 500 кг быштакты кылыр. Ол ышкаш эът, колбаса ыштаар цех база кестүп келир. Көк-Булуң аттыг хымыс фермазын тургускан. Светлана Ооржактың удуртулгазы-биле 25 бени саап, хүнде 40 литр сүттү бүдүрер. Чылгычы Виктор Ооржак хымыс кылырынга боттуг дузаны көргүзүп эгелээн. Сергей Седен-оол культура ажылынга чоок болгаш ийи чыл дургузунда одалга системазы үрелген Культура бажыңын 450 муң рубльге кылдырткаш, ажыглалче кирген. Ук ажыл-агый 300 тонна сиген, 500 тонна силос, 200 тонна сенаж белеткээр планын ажыр күүседип алган болгаш сиген белеткели уламчылавышаан. «Алаак» биле «Кара-Булуң» кооперативтер сүттен хөй продукцияны бүдүргеш, хөй түңнүг орулганы кирип турар. «Алаак» кооператив ук саалыг төрүүр саар аныяк инектерин 50-ни садар болгаш оон 1 млн. 900 муң рубльди кирер. «Хойжу» кооператив 26 тонна 500 кг дүктү дужаагаш, бир килограммын 180 рубльге саргаш, 1 млн. 800 муң рубльдиң орулгазын кирген. Бо рынок үезиниң ажылдары, сан-чурагайлар директор Сергей Седен-оолдуң чогаадыкчы, тывынгыр, саарлып билир коммерсант ажылын бадыткап турар. Оон бүгү-ле тала-биле чедиишкинниг ажылынга өөнүң ишти «Хойжу» кооперативтиң бухгалтер-экономизи, Галина Көгеловнаның кирген үлүү база улуг болдур ийин.

Тыва Республиканың экономиктиг хөгжүлдезинге, сайзыралынга бо рынок экономиказының үезинде төлептиг үлүүн кирип чоруур Сергей Донгурович Седен-оол сентябрь 5-те бежен күстүн байырын демдеглеп эрттирер. Анаа эш өөру, дөргүл-төрелдери, чоок кижилери, удуртукчу даргалар байыр чедирери чугаажок. Мен хуудам сураглыг ажыл-агый удуртукчузу, күш-ажылдың хоочунунга дараазында шүлүктү бараалгадыр-дыр мен. Ол мээн белээм:

Бежен харлаан кижи дээрге,
Бедик сынның сиртинде эвес,
Дал-дүъш турда чылыын
чашкан
Тайбың чолдуг хүнге дөмей.
Ажыл-иштиң чымыжындан,
Ажы-төлдүң аагындан
Хавак кешкен кыдырыктар—
Ханы бодал истери ол.
Аткан дааның боду ышкаш
Аас-кежик аалдап келбес.
Үйгү-дыш чок иженигден
Улуг үүле төрүттүнер.
Чогум мону ыяк билир
Човаг билбес кужур эжим.
Бежен харлап турар-дыр сен,
Бедиктерни сенээ күзээйн!

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: С. Д. Седен-оол «Хову» кооперативтиң механизаторлары-биле.

СҮЛЧЭЭ БОЛГАШ КҮРҮНЕ ЭРГИЛДЕЗИ

(Эгези № 163, 167, 168 «Шында»).

(Тоожудан үзүндү)

ТАР-ның арат чоннарының өжээнниг дайзыннары Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол, Танчай, Лопсан, Сунгар-оол, Сенгинжик, Биринлей оларның дугайында онза ажык шүүгүнүң доктаалын ёзугаар күүсеткен (бо дыңнадыгны «Хостуг арат» солунга 1938 чылдың октябрьда парлаан).

«ОНЗА АЖЫК ХЫЛЫШТЫҢ» шииткелин күүсеттинген, С. К. Тока баштаан сүлчээчилер ам чүнү кылырыл? Чүнү кылыр боор: бүгү эрге-чагырга Токаның холунда бүрүн кирген — байырлаар херек! «Ханныг» дойнуң кидин түлүк үезинде ийи болуушкун дугайында арай доп-чулай аарак ам тоожуп көрейн.

«Контрреволюстуг» организацияны чылча шапкан, оон удуртукчуларын узуткаан, биргээр чугаалаарга, сүлчээ болгаш күрүне эргилдези чединишкиниг боттанган. Күрүне эргилдезин чединишкиниг кылырынга идепкейлиг киришкеннерге орденнерни болгаш өске-даа шаңналдарны тывыскан.

Кызыл хоорайның амгы Октябрь кудумчузунда гастроном (магазин) шаанда ресторан болуп турган. «Контрларның» кол организациязын чылча шапканынга алдар болдурган шайлалганы — «ханныг» дойну анаа тургускан. Ынчаарга ТАР-ның күрүнениң айыыл чок чериниң харыысалгалыг ажылдакчызы турган Моламдай «Онза ажык хылыштың» шииткелин күүседиринге киришкен кижилерниң бирээзи дээрзи ам чажыт эвес болгай. «Ханныг» дой кидин түлүк чорup турда, ол кижи аажок ишкечил ыглай берген. Чүге? Оон чылдагаанын номчукчулар боттары билип алыр боор.

«Хан-чинден корттас, холу сирилевес мааңмаарларның» хүрээлеңинге Моламдай турup шыдавас деп биргиниишкин тыптып келген. Оон сөөлүнде С. Токаның адынга Моламдайның бижээн билдириишкини төөгүнүң архивинде чыдар. С. К. Токага оон баштаан нам, чазаанга кезээде шынчы болуруп, аңгыйын дайзыннарын узуткаарынга чаныш-сыныш чок киржирин билдириишкини ээзи даңгыраглаан. Ол билдириишкинге С. К. Тока мынча деп бижип каан: «Оозун бодаарга, чүгээр хире кижи-дир».

Ам ийиги болуушкунун дугайында. ТАРН ТК-ның Президиумунуң болгаш нам комиссиянын кежигүну, ТАР Үстүкү шүүгүзүнүң даргазы турган Моңгуш Сүгдурнуң чугаазын ёзугаар алырга, «ханныг» дойнун бир чапсарының үезинде ТАРН ТК-ның даргазының оралакчызы, нам комизиниң даргазы Байыр ол үеде ТАР шериг штабының начальниги полковник Оюн Лакпаны бодунче келдирип алгаш, мынча дээн:

— Манаа эжик аксынга тур, Лакпа.

— Чүге, дарга?

— Өске кижилерни бээр киирбе.

— Шагдаа эвес мен, манаа канчап турар кижи мен. Шагдаалар бар ышкажыл.

— Бо идегетти тудуп бажыннаар херек!

Оларның чугаазынга ТАР Иштики херек яамызының сайыды Оюн Полат киржип:

— Доп-дораан олуртунар!

«Ханныг» дой эртенгиниң үш шак ажып, дөрт шак чедип турда доозулган. Моңгуш Сүгдур бажыңынга чанып келгеш, удуп чыдырда, эртенгиниң чеди шак үезинде хаалга телефон дагжаан. Тура халааш, сегирип алган. Байыр дарга телефоннаан:

— Адырам, эш Сүгдур, кандыг аайлыг чоор, дүжүм ирги бе? Дүүн шайлалга үезинде штаб даргазын бажыннаар деп чугаа-даа турган ышкаш.

— Ийе, дарга, силер айтыышкын берген, Полат сайыт дужаал берген, ынчангаш штаб даргазын тудуп хоругдаан.

— Ынчаарга кайын боор, дораан хостап салыптынар.

— Полат сайыттың дужаалы чокта кара-бажын даргалары хостаар эвес, дарга.

— Ындыг болза, Полатче телефоннап каг. Байыр долгап турду! Лакпаны салыптынар дээр чорду деп чугаалаар сен.

Байыр даргаңың айтырыышкынын ёзугаар М. Сүгдур чартык шак чыгы долгаан, адактың сөөлүнде Полат телефонну сегирип алгаш:

— Кымыл?

— Мен Сүгдур-дур мен, сайыт.

— Чүл, оол?

— Ам чаа Байыр дарга телефоннап турду. Штаб даргазын салыптынар дидир.

— Че салыптынар, кай баарыл ол.

Сүлчээни кылып, күрүне эргилдезин боттандырган С. Тока баштаан бөлүктүң кежигүннери кижилерниң салым-чолун шак ынчаар кара туразында «шиитпирлеп» турганын бо ийи болуушкун тодаргай херечилеп турар.

Күрүне эргилдезиниң сөөлүнде Тывага политиктиг байдал канчаар тургустунганыл?

Бирээде, С. К. Токаның кызыгаар чок эрге-чагыргазы тургустунуп бадыткаттынган, анаа чүдүүр чорук деп дээн. Ийиде, «Онза ажык хылыштың» хүлээлгезин ол үеден соңгаар ТАР Иштики херек яамызының Суд коллегиязы болгаш ТАР Үстүкү шүүгүзүнүң үнүүшкүнүг ажык суду күүседип эгелээн. Ынчангаш ТАР Иштики херек яамызының кожууннарга турган оон төлээ черлериниң мурнунде Тывага шеригзиткен политиктиг диктатура тургустунган, ханныг репрессиялар соксаардан туржук, улам калбарган.

Бо дугайында төөгүнүң архив документилери бадыткап турар. Чижээ, «Онза ажык хылыштың» сөөлүнде ТАР Иштики херек яамызының сайыды болу берген Н. Товариштай 1939 чылдың февраль 7-де ТАРН ТК-га, ТАР Чазак черинге бижээн «онза чажыт» чагаазынга мынчаар айыткан: «...Иштики херек яамызының кол сорулгазы болза, ук контрреволюстуг организастың уя-дунчуларын болгаш ийи-даңгыс кижилерниң дүрген-не илередип чылча шаварын улам-на негеттинип турар» (Тыва Республиканың Күрүне архиви, Фонд 92, данзызы 14, херек № 21, оон 33 арнында).

Шаанда эрте-бурунгу Римниң кем-херек иштээр байысаакчыларының мындыг дүрүму турган: кажан кем-херек үүлгеттингенде, олар ук үүлгедигни кым кылганыл деп айтырыгны эвес, а ол кем-херек үүлгедиишкини кымга ажыктыгыл деп айтырыгны сонуургап, истелгениң шак ол айтырыгга харыылап эгелээр турган. А Тывага 1938 чылдың күзүнүнде болган күрүне эргилдези кымга ажыктыг болганы тодаргай деп бодаар мен, эргим номчукчулар.

1938 чылдың күзүнде Тывага каргыштыг болгаш халаптыг болуушкуннарның сөөлүнде бежен дөрт чылдың иштинде чурттап чор бис. Сүлчээниң болгаш күрүне эргилдезиниң кол түңнели, хан-чинниң уржуу болган политиктиг репрессияларга — шаажылаашкыннарга хамаарыштыр хөй айтырыгларны ылаптыг тодаргайтаарын хоочун салгалдың кижилери амга чедир оралдажып чоруур. Ынчанмайн канчаар: чартык чүс чыл ажыг үениң дургузунда ада көрбээниниң оглу, ие көрбээниниң кызы көрген!

Бир кол айтырыг: политиктиг болгаш ханныг репрессиялардан Тыва чайлап болур аргалыг турган бе? **Ийиги кол айтырыг:** сүлчээниң, күрүне эргилдезиниң, политиктиг репрессияларның эгелекчизи, кол организакчызы болгаш удуртукчузу кымыл? **Үшкү кол айтырыг:** 38 чылдың күзүнүнде ханныг репрессиялар Тываның девискээринге дөртен чылдарже чүге улажып, хөрлээлеп чоруй барганыл? (Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң ам-даа четче эвес медээзин ёзугаар алырга, бистиң республиканың девискээринге политиктиг кем-херек үүлгеткен деп буруудаткаш, 1.036 кижини кеземчениң харыысалгазынга кирген турган).

Төөгүнүң архив документилерин, ылангыя ТАРН-ның съездилериниң, ТК-ның пленумнарының, ТАР-ның улуг хуралдарының, ТАР Биче Хурал сессияларының материалдарын өөренип көөрге, каргыштыг репрессиялардан чайлап болурунуң аргазы Тывага бар турган. Ол репрессияларның Тывага болуру чайлаш чок турган деп, чамдык кижилерниң бадыткап турары төөгүнүң шынынга дүүшпес деп бодаар мен.

ТАРН-ның баштайгы удуртукчулары Оюн Күрседи, Оюн Чуржаалай, Иргит Шагдыржап, ТАР Биче Хурал Президиумунуң Даргазы Алдыг-Түлүш Чүльдүм ышкаш, чочуп херээнге бердинген, ак сеткилдиг, томаанныг, эрге-чагыргаже, ат-алдарже, ылангыя хууда тергиидел чүткүвес, большевиктерниң эң улуг даргазының чугаазы ышкаш, эрге-чагырганы овааарымчалыг ажыглап билир, өжээнзирек эвес кижилер Тываның нам, чазаанын удуртулгазынга 1930—40 чылдарда турган болза, эвээш санныг чоннан тургустунган Тыва күрүнезинге ынчап каргыштыг болгаш ханныг репрессиялар, сүлчээ, күрүне эргилдези болбас турган дээрзинге бүзүрээр арганы төөгүнүң архив документилери берип турар.

Төөгүнүң документилеринге бир барымдааны немээр болдаан мен. 1919 чылда боо-моңгулут бөлүк кижилер Улуг-Хем унунга кандыг-даа кем-буруу чок элээн каш араттарны өлүрген. Оларның аразында Алдыг-Түлүш Лопсаны (оон шолазы Аартаар-Бошка) Улуг-Хемниң дош кырында ойбак ээремче диригге кирип октапкан. Өлүрткен араттарның бирээзиниң оглу 80-ажыг харлыг Түмен-Бады чоокка чедир-ле Баян-Кол суурга чурттап олурганын ылаптыг билир мен. Ханныг үүлгедиг кылган кижилер оон сөөлүнде Баян-Колга келгеш, анаа турумчуп чурттай берген. Элээн хөй чылдар эрткен сөөлүнде Алдыг-Түлүш Чүльдүм ТАР Биче Хурал Президиумунуң Даргазы болу берген. Бир катап Баян-Колга ол чедип келген.

— Улуг дарга кижи ам-на ачаңарның болгаш өскелерниң-даа өжээнин негеп, дүржок үүлгедиг кылган ол кижилерниң ыяшын сыгар боор силер, аа?— деп, айтырыг салган.

— Чок. Ынчап болбас. Революстуг хоойлу-дүрүм үрээр эрге кымда-даа чок. Ынчаарда кожууннарны, сумуларны чагырып турган нояннар, дүжүметтер ук айтырыгны ол үезинде көдүрер ужурлуг турган. Өш-өжээн сүрер чорукту канчап-даа болдуруп болбас — деп, Алдыг-Түлүш Чүльдүм харыылаан. Ынчаарга бир эвес Алдыг-Түлүш Чүльдүм 30—40 чылдарда Тываның нам, чазаанын удуртулгазының составынга турган болза, репрессияларны, сүлчээни, күрүне эргилдезин ол канчап-даа болдурбас дээрзин бо чаңгыс факт бадыткап турар.

ТАРН ТК-ның Даргазы Иргит Чапсынович Шагдыржап 1932 чылдың чайынында аарый берген сөөлүнде намның удуртулгазын С. Тока бодунуң холунга бүрүн алган, а ол үеден соңгаар И. Шагдыржапты Тываның политиктиг амыдыралындан ундур кызып каапкан. 1932 чылдың сөөлүнде нам, чазактың удуртулгазынга ийи бөлүк херек кырында тургустунуп эгелээн.

Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң тактиктиг болгаш стратегтиг айтырыгларының, хөгжүлде темпилериниң, удуртулганың стилиниң база арга-методтарының, намның болгаш эрге-чагырга органнарының эрге-хүлээлгелериниң кызыгаарының талазы-биле маргылдаалар, чөрүлдээлер, колдуунда эрге-чагырга дээш, хууда тергиидел дээш чидиг демисел оларның аразынга 1938 чылдың август 31-ге чедир үргүлчүлеп келгенин төөгүнүң документилери херечилеп турар.

Алексей ДУГЕРЖАА.
(Уланчылыг).

Чарлалдар бюрозу

Кызылдың № 12 школазының чоогунда Буренская кудумчузунда № 10 бажыңның (чаагайжыды туткан коттедж) № 2 квартиразын садып турар. Херим иштинде гараажтыг. 9-70-98 телефонче душкан-на үеде долгап, айтырып болур.

АЛБАН ЧЕРЛЕРИНИҢ, БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ БАЗА ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Тувадиггер» акционер ниитилел даштыкыга бүдүрген дагаа эъди мүнүү сайгарарынга чагыгларны хүлээп ап турар. 1 хаптың деңзизи 0,5 кг, ону 80 порцияга белеткеп болур. 1 хаптың чижек өртээ 260 рубль.

Кээр чери: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, № 11 бажың, телефону 2-31-47.**

«ШЫН» СОЛУН ДАМЧЫШТЫР

Бистиң төрээн ынак ачавыс Василий Иванович Комбунуң мөчээни-биле аар кажыдалдың хүннеринде биске дуза чедирип, деткимче көргүскен бүгү чаагай сеткилдиг чонувуска, Тыва Республиканың Чазаанга, Тыва Республиканың Өөредилге министерствозунга, Тес-Хем районнуң улус өөредилге килдизинге, Чыргаланды, Самагалдайның долу эвес ортумак болгаш ортумак, Кызыл-Чыраа, О-Шынаа, Шуурмак, Берт-Даг школаларының коллективтеринге өөрүп четтиргенивисти илергейлеп, мөгейдивис.

Комбуларның өг-бүлези.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 4-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Полицейская хватка» (АКШ) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 (узаткан). **Видеозал:** «Обреченный на одиночество» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Коктейль» 14.00, 16.10, 18.20 шактарда.

Тываның чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының мебель фабриказының администрациязы, профэвилел комитеди фабриканың ажылдакчызы

Владимир Сатович
ДАВАА-САМБУУНУҢ

44 харлап чораш, мөчээни-биле холбаштыр оон өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазаа, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кадээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгезин — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-59; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 171.